

Yayın Geliş Tarihi: 15.07.2021

Yayına Kabul Tarihi: 30.08.2021

Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (Chicago 17. Sürüm):
Alizadeh, Naseraddin. "Rol Kuramı Açısından İran'ın I. Karabağ Savaşı'ndaki Dış Siyaseti."
Ermeni Araştırmaları, Sayı 69 (2021): 103-139.

Araştırma Makalesi

ROL KURAMI AÇISINDAN İRAN'IN I. KARABAĞ SAVAŞI'NDAKİ DIŞ SİYASETİ

(IRAN'S FOREIGN POLICY IN THE FIRST KARABAKH WAR
FROM THE PERSPECTIVE OF ROLE THEORY)

Naseraddin ALIZADEH*

Öz: İran'ın Eylül 2020'de başlayan 44 günlük İkinci Karabağ Savaşı'ndaki çelişkili rolünü anlamlandırmak için bu ülkenin Mayıs 1994'te biten Birinci Karabağ Savaşı'nda oynadığı tartışmalı ve belirsiz rolünü anlamak gerekmektedir. Bu çalışmada Rol Kuramı kullanılarak İran'ın birinci savaş dönemindeki dış siyaseti ve bunu etkileyen iç sorunları incelenmiştir. Bu doğrultuda özellikle savaş döneminde İran Cumhurbaşkanı olan Ali Ekber Haşimi Rafsancani ve öteki İran siyasetçilerinin anıları ve demeçleri irdelenmiştir. Elde edilen sonuçlara göre İran'ın kendi kimliğinden ve bölgedeki rolünden olan algısı Karabağ Savaşı, Ermenistan, Azerbaycan ve Rusya'ya karşı politikalarını etkilemiştir. Araştırılan tüm örneklerde Ermenistan'ın Rusya'yı tercih ederek İran'la anlaşmalarını uygulamamasına rağmen İran'ın bu ülkeyle olan ilişkileri artmıştır. Öte yandan, Karabağ savaşı döneminde İran ile Azerbaycan ilişkilerini üç döneme ayırabiliriz. Halk Cephesi iktidarından önce, Karabağ Savaşı'nın kendi Türk nüfusu üzerindeki etkisi ve başka ülkelerin bölgedeki müdahalesinden korkan İran arabuluculuk rolünü üstelenmeye çalışmıştır. Yalnız, İran'ın bu rolünü kabullenmeyen Rusya, Ermeni müttefiklerini kullanarak Mayıs 1992'de Tahran'da imzalanan anlaşmanın uygulanmasını

* ORCID: ORCID: 0000-0002-0724-7394
Dr. Öğretim Üyesi, Karabük Üniversitesi, İİBF, Uluslararası İlişkiler Bölümü,
alizadeh@karabuk.edu.tr.

önlemiştir. Halk Cephesi döneminde Azerbaycan'ın kendisi için yeni bir rol tanımlaması ve İran'da Türk etnik hareketlerinin yayılmaya başlamasıyla iki ülke arasındaki ilişkilerin gerginleşmesi Ermenistan'ın elini güçlendirmiştir. Darbe sonrası iktidarı ele geçiren Haydar Aliyev, Halk Cephesi'nin tanımladığı rolden vazgeçtiğini kanıtlamaya çalışarak İran'ın Ermenilere karşı savaşa girmesini istemiştir. Yalnız, Aliyev'in sözlerine güvenmeyen İran Ermenistan'la olan ilişkilerini sürdürerek Azerbaycan'a kısıtlı askeri eğitim, siyasi ve mali yardım sağlamıştır.

Anahtar Kelimeler: Karabağ Savaşı, Rol Kuramı, Etnik Hareketler, İdeoloji, Pragmatizm

Abstract: To make sense of Iran's contradictory role in the 44-day Second Karabakh War that started in September 2020, it is necessary to understand the controversial and ambiguous role played by this country in the First Karabakh War. Adopting the Role Theory, this study examines Iran's foreign policy and affecting internal problems during the first war. To this end, the memories and statements of ex-president Rafsanjani and other Iranian politicians were examined. Results shows that Iran's perception of its own identity and role in the region affected its policies towards the Karabakh War, Armenia, Azerbaijan, and Russia. While Armenia preferred Russia and did not implement its agreements with Iran in all the researched examples, Iran developed its relations with this country. On the other hand, we can divide the relations between Iran and Azerbaijan into three periods. Before the Popular Front era, Iran, fearing the impact of the Karabakh War on its Turkish population and the intervention of other countries in the region, tried to assume the role of mediator. However, Russia, rejecting this role, used its Armenian allies to prevent the implementation of the agreement signed in Tehran in May 1992. During the Popular Front era, Azerbaijan defined a new role for itself and the tension between the two countries with the spread of Turkish ethnic movements in Iran strengthened Armenia's hand. Heydar Aliyev, seizing power after a coup, asked Iran to enter the war against the Armenians by trying to prove that he had given up the role defined by the Popular Front. However, Iran, which did not trust Aliyev's words, continued its relations with Armenia and provided limited military training, political and financial assistance to Azerbaijan.

Keywords: Karabagh War, Role Theory, Ethnic Movements, İdeology, Pragmatism

GİRİŞ

25 Aralık 1991'de Kremlin'den SSCB bayrağı indirilip Rusya Federasyonu bayrağı çekilmeden aylar önce Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti 30 Ağustos 1991'de SSCB'den bağımsızlığını ilan etmiştir.¹ Azerbaycan'ın bağımsızlık ilanından iki gün sonra 2 Eylül 1991'de Karabağ Ermenileri "Artsakh" Cumhuriyetinin kurulduğunu bildirip 10 Aralık 1991'de bağımsızlık referandumu gerçekleştirmişlerdir. Karabağ'daki çatışmalar sürerken İran İslam Cumhuriyetinin Dışişleri Bakanı Ali Ekber Velayeti Aralık 1991'de Bakü'yü ziyaret edip 4 Ocak 1992'de İran, Azerbaycan Cumhuriyetini tanımıştır. İran'ın Azerbaycan'a ve özellikle Karabağ savaşına karşı tutumu tartışmalara konu olmuştur. İran, savaş döneminde ve sonrasında Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünü tanıdığını belirtmiştir; ancak kendisi için biçtiği Müslümanların ve ezilenlerin savunucusu rolüne karşın Ermenistan ile ilişkileri ve Karabağ'daki gelişmelere karşı tutumu bu ülkenin gerçek amaçlarının ve tercihlerinin sorgulanmasına yol açmaktadır. İran'ın görünürdeki çelişkili oyunu kimilerince bu ülkenin bilinçli siyasetinin ve kimilerince de karşılaştığı zor durumdan en az maliyetle çıkmaya yönelik geçici politikalarının bir sonucudur.²

Bu araştırmada Rol Kuramından³ yola çıkarak söz konusu tartışmalı siyasi tutumun İran'ın kendi rolü, önemi, kimliği ve görevinden kaynaklı çelişkili algıyla bağlantısı araştırılmıştır. Araştırma, aynı zamanda, İran'ın Eylül 2020'de başlayan İkinci Karabağ Savaşı dönemindeki çelişkili tutumunu anlamaya da yardımcı olabilir.⁴ Karabağ Savaşı, bölgesel ve küresel güçlerin müdahaleleri, İran'ın dış siyasetinde pragmatizm ve ideolojik öncelikler arasındaki uyumsuzluklar ve İran'da yaşayan Türk-Azerbaycanlı kitlenin baskıları İran siyasetçilerini zor duruma sokmanın yanı sıra dış ve iç siyasete yön veren resmi milli kimlik söylemi ve rejimin ideolojisindeki tutarsızlıkları da ortaya çıkarmıştır. Devrimin ilk yıllarında devrimci ideolojiyi öne çıkararak kendini ezilenlerin ve Müslümanların savunucusu olarak gören/gösteren İran İslam Cumhuriyeti çoğunluğu Şii'lerden oluşan Azerbaycan'ın BM tarafından tanınan topraklarının işgaline karşı kendine biçtiği role uygun tepki göstermek zorunda kalmıştır. Öte yandan seküler Azerbaycan Cumhuriyeti kendi milli

1 Azerbaycan Bağımsızlık Günü, 18 Ekim 1991'de Azerbaycan Yüksek Sovyet'i, bağımsızlıkla ilgili bir anayasa önerisine oy vermiş ve 25 Aralık 1991'de bir referandumla onaylanmıştır.

2 Örnek için bkz. Emil Souleimanov and Ondrej Ditrych, "Iran and Azerbaijan: A Contested Neighborhood," *Middle East Policy* 14, no.2 (2007): 101-116.

3 Role Theory

4 İkinci Karabağ Savaşı için bkz. Ali Asker ve Zeynep Gizem Özpınar, "Azerbaycan'ı Zafere Götüren Büyük Taarruz: 44 Günlük Savaşın Anatomisi," *Avrasya İncelemeleri Dergisi* 10, no.1 (2021): 83-106; Yalçın Sarıkaya, "İran'ın İkinci Karabağ Savaşı Tutumu: Takke Düştü Kel Göründü," *Giresun Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi* 7, no.1 (2021): 84-103.

kimliğini yeniden biçimlendirmeye çalışırken, İran’da yaşayan milyonlarca Türkün (özellikle Azerbaycanlıların) kimliklerine ilişkin algılarını da etkileme potansiyeline sahiptir. Dolayısıyla, İran devleti ideolojik öncelikleri ile pragmatik politikalar arasında denge kurmak zorunda kalmıştır.

Rol Kuramı

Bireyler yaşamlarında çeşitli rollerin içine doğup zamanla yeni roller üstlenirler. Böylece, erkek, kadın, anne, baba, öğrenci, doktor, memur veya işçi gibi rolleri benimserler. Roller büyük ölçüde aile, toplum ve devletçe oluşturulur, rolleri üstlenenlerin ne yapması gerektiği önceden belirlenir. Toplumdaki roller hukukun ve geleneklerin belirlediği yetkiler ve kısıtlamalar ile biçimlendirilir. Bireyin kendi ve rolüne ilişkin algısı, “öteki” insanların beklentileri ve baskılarıyla bağlantılı olarak oluşur. Bunun yanı sıra, insanlar eşzamanlı veya yaşamlarının değişik evrelerinde birden çok rolü oyarlar. Misal için, ailede baba ve toplumda erkek rolü olan bir kişi, öğretmenlik ve dernek üyesi rollerini de üstlenmiş olabilir.⁵ Bireylerin algıları ve davranışlarını tasarlayan roller ilk başta sosyoloji, sosyal psikoloji ve antropoloji alanlarında ele alınıp geliştirilmiştir. G. H. Mead, J. L. Moreno, T. Parsons, R. Linton ve G. Simmel gibi düşünürlerce kavramsallaştırılan Rol Kuramı (a) “Ben kimim? Ne yapmalıyım?” gibi sorulara verilebilecek yanıtlara ışık tutmaktadır; (b) belli bir rol algısından kaynaklanan davranış türlerini yorumlamada yardımcı olur.

Rol Kuramı, algıların, normların ve davranışların etkileşimsel yönlerini açıkladığı için siyaset biliminin başlıca konularından olan toplumsal kimlikleri, toplumsal hareketleri ve kimlik siyasetini anlamamıza katkıda bulunur.⁶ Holsti’nin 1970 yılında yayımladığı makaleyle Rol Kuramı ve ulusal rol kavramları uluslararası ilişkiler bilim alanında ve dış siyaset incelemelerinde de kullanılmaya başlamıştır.⁷ Holsti açısından devletler ve siyasetçiler ülkenin ulusal rolü ve uluslararası alandaki konumundan olan algılarına göre dış politikalarını tanımlarlar. Ulusal rol algısı, bir bireyin veya bir kesimin kendinin (öz) ve “öteki”nin konumundan olan algısı ve bu algıya göre oluşan beklentilerden kaynaklanmaktadır. Değişik bireylerin veya kesimlerin kendi rollerinden olan algıları ve beklentileri iç siyasetten ve uluslararası düzenden

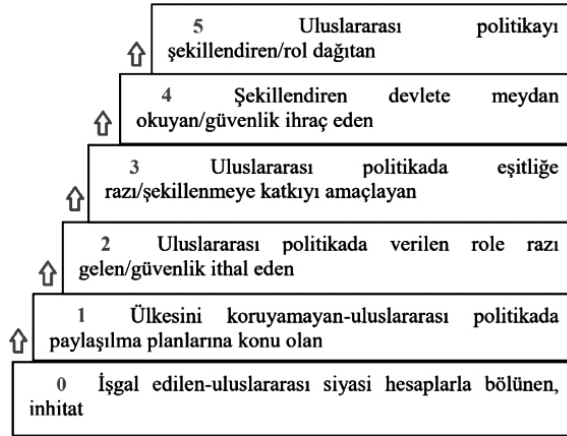
5 Bruce Biddle, “Recent Developments in Role Theory,” *Annual Review of Sociology* 12, no.1 (1986): 67-92; Michelle J. Hindin, “Role Theory,” *The Blackwell Encyclopedia of Sociology*. (2007):1-3.

6 Örnek için bkz. Alvin Magid, “Role Theory, Political Science, and African Studies,” *World Politics* 32, no.2 (1980): 311-330; Amanda Diekman and Schneider Monica, “A Social Role Theory Perspective on Gender Gaps in Political Attitudes,” *Psychology of Women Quarterly* 34, no.4 (2010): 486-497.

7 Holsti, “National Role Conceptions,” 233-309.

etkilenmektedir.⁸ Benzer bir biçimde, bir devletin uluslararası alanda içselleştirdiği roller ve beklediği konum, önemli bir düzeyde o devlete hâkim kesimlerin kimliği, dünya görüşü, benimsediği ideoloji, kendine ve öteki ulus-devletlere atfettiği geçmiş (tarih) ve kültürle yakından ilişkidir.⁹

Büyük Savaşlar uluslararası siyaseti yeniden şekillendirir. Kazanan taraf ya da taraflar diğer devletlerin uluslararası siyasetteki yerini ve rolünü belirler. I. ve II. Dünya Savaşlarını kazanan taraflar uluslararası siyaseti şekillendirmişlerdir. ABD ve müttefikleri Soğuk Savaş kazandıktan sonra yeni dünya düzeni oluşturma politikası izlemişlerdir. Yeni oluşum sırasındaki belirsizlikte SSCB sonrası Rusya Federasyonu'nun uluslararası politikadaki yeri ve rolü de belirsizleşmiştir.¹⁰ A. Başaran, devletleri uluslararası siyasetteki yeri ve rolüne göre altıya ayırmıştır. Örneğin, Soğuk Savaş sırasında ABD ve SSCB uluslararası siyaseti şekillendirme iddiasında 4 ve 5'nci seviyede rol oynarken, Yeltsin döneminde Rusya Federasyonu 2 ve 3'üncü seviye role gerilemiştir. Putin döneminde ise RF tekrar kendini 3 ve 4'üncü seviyede görmeye başlamıştır.

Şekil 1: Devletlerin Uluslararası Politikadaki Konumu ve Rolü¹¹

8 Holsti, "National Role Conceptions, 244-262; Ebere Richard Adigbuo, "Beyond IR Theories: The Case for National Role Conceptions," *Politikon* 34, (2007): 83-97; Cristian Cantirand Juliet Kaarbo, "Contested Roles and Domestic Politics: Reflections on Role Theory in Foreign Policy Analysis and IR Theory," *Foreign Policy Analysis* 8, no.1 (2012): 5-24.

9 Yücel Bozdağlıoğlu, "Konstruktivizm ve Rol Teorisi," içinde *Uluslararası İlişkilerde Potmodern Analizler*, Tayyar Arı(der.) (Bursa: MKM Yayınları, 2013), 127-150; Mehmet Ali Ak, "Uluslararası İlişkiler'de Kimlik Analizi ve Rol Teorisi," *Uludağ Journal of Economy & Society* 38, no.1 (2019): 199-239.

10 Ali Başaran, "Dış Siyasi, İktisadi İlişkiler Etkileşimi Çerçevesinde Yeltsin Dönemi Rusya-Türkiye İlişkileri," (Ankara Üniversitesi SBF Doktora Tezi, 2013), 20-21.

11 Ali Başaran, *Annales Araştırma Yöntemine Göre Türkiye'nin Uluslararası Politikadaki Yeri ve Rolünün Değişimine Rusya'nın Etkisi (1699-2017)* (Ankara: İmaj Yayınevi, 2018), 17.

Rol kuramını Ortadoğu ve Kuzey Afrika ülkelerine uygulayan Akbaba ve Özdamar, İran İslam Cumhuriyeti'nin kendine biçtiği rolü tartışmışlardır. Onlar, İran'ın "bölgedeki Arap olmayan iki büyük etnik gruba (Fars ve Türk)" ev sahipliği yaptığına ve Şii nüfusu olan ülkeler içindeki ayrıcalıklı durumuna değinerek 1979 Devrimi'nden sonra kendine biçtiği rolü şöyle özetlemiştir:

"İran'ın İslam devrimi ve devrimci ülkeleri, 1979'dan beri dış politikasına egemen olmuştur. İran, kendisini bölgedeki "yozlaşmış Müslüman rejimlere" karşı tek meşru alternatif olarak sunmuştur. İslam devriminden bu yana İran, dış politika çekiciliğini bölgedeki "ezilen Müslüman halkın koruyucusu" ve Suudi Arabistan gibi Arap rejimlerinin yolsuzluğuna ve baskısına bir alternatif olarak yeniden kavramsallaştırmıştır. İran kendisini İslamcılık, on iki imam geleneği, cumhuriyetçilik ve demokrasinin gerçekten özgün bir karışımı olarak sunmuştur. İran'ın MENA bölgesine yönelik yeni dış politika rolleri arasında "inanç savunucusu", "ABD/yayılmacılık karşıtlığı", "içsel kalkınma", "kurtuluş destekçisi", "örnek [oluşturma]" yer almıştır."¹²

Ayrıca yazarlar, Arap Baharı döneminde İran'ın Suriye muhalefeti dışındaki hareketlerden yana olduğunun "rol çatışması" ve "rol çekişmesi" olgularına yol açtığına değinmişlerdir.¹³ Oynamak istediği bu rollerden dolayı İran, Şekill' de belirlenen rol ve konum sıradüzeninde kendinin en azından 4'cu seviyede olduğunu düşünmüşveya göstermek istemiştir. Bu çalışmada tartışılacağı üzere Karabağ Savaşı'nda Rusya ile karşı karşıya kalma ve ülkenin iç güvenlik sorunları Kafkas konusunda 3'cü seviyeye yetindiğini kanıtlamaktadır.

Birinci Dönem: Karabağ Savaşında İran'ın Başarısız Arabuluculuk Rolü

İslam dünyasında yaşanan savaşlara müdahil olan İran, sınırları yakınında gerçekleşen Karabağ Savaşında genelde ateşkes çağrılarını yapıp, siyasi çözümden yana olmuştur. İran'ın üst düzey siyasetçilerinin I. Karabağ Savaşına karşı tutumunu anlayabilmek için elimizdeki bilgiler kısıtlıdır. Bu kısıtlı bilgi sorununa rağmen dönemin Cumhurbaşkanı Ali Ekber Haşimi Rafsancani'nin anıları önemli başvuru kaynaklarından biridir. Rafsancani'nin anılarından yola çıkarak Karabağ çatışması üzerine İran'ın dış politikasının nasıl şekillendirildiği değerlendirilebilir.

12 Yasemin Akbaba ve Özgür Özdamar, "Iran and Shia Revolutionism," in *Role Theory in the Middle East and North Africa: Politics, Economics and Identity*, eds. Yasemin Akbaba ve Özgür Özdamar (Routledge, 2019), 18.

13 Akbaba ve Özdamar, "Iran and Shia Revolutionism," 18.

Rafsanjani, Birinci Dağlık Karabağ Savaşı'nın yaşandığı dönemde, 10 Şubat 1992'de Tahran'da Ermenistan Dışişleri Bakanını kabul ettiğini ve bu görüşmede enerji ve Karabağ Savaşıyla ilgili konuların ele alındığını yazmıştır. Altı gün sonra, Rafsanjani Tahran'da Azerbaycan Başbakanı Hasanov ile görüşmüştür. Hatıratında geçtiği kadarıyla Hasanov İran'ın Karabağ savaşında arabuluculuk yapmasını istemiş ve “zayıf bir konumdan” konuşarak Rusya ordusunun yeni bağımsızlaşan cumhuriyetlerden çıkmadığını ve Ermenistan'a silah sağladığını “iddia etmiştir”. Bir gün sonra da Cumhurbaşkanı Ayaz Mütallibov Tahran'ı ziyaret ederek Rusya'nın Ermenistan'a verdiği desteği tekrar vurgulamıştır. 23 Şubat 1992'de (Hocalı kıyımından 5 gün önce) İran Dışişleri Bakanı A. Velayeti Azerbaycan ve Ermenistan'a giderek arabuluculuk girişimlerini başlatmıştır. Rafsanjani'nin anılarına göre 12 Nisan 1992'de Hasanov onu arayarak Ermenilerin Ağdam'a doğru ilerlediklerini bildirmiş, Ermenistan ve Rusya Cumhurbaşkanları ile görüşmesini ve BM'de sorunun çözümü için yardımcı olmasını istemiştir. Hasanov'un Rafsanjani'ye verdiği bilgilere göre, ABD Türkiye'nin de Belçika barış görüşmelerine katılmasını istemiştir ancak Ermenistan Cumhurbaşkanı Levon Ter Petrosyan bunu reddederek İran'ın görüşmelere katılmasından yana olmuştur.¹⁴

Rafsanjani 21 Nisan'da bölgede ateşkesin sağlandığını ancak Batılıların İran'ın ateşkesteki rolünü gizlemeye çalıştıklarını yazmıştır. Kısa süren bu ateşkes İran'ın başlattığı barış sürecinin ilk adımıdır. İran Dışişleri Bakanlığının yardımcısı M. Vaizi onun “ülkeler arasında güveni tesis etmek için gerekli bir adım ve anlaşmazlıkları azaltmak için bir fırsat” olduğuna vurgu yapmaktadır.¹⁵

6 Mayıs 1992'de Mütallibov yerine Cumhurbaşkanı vekili olan Yakub Memmedov ve Ermenistan Cumhurbaşkanı Ter Petrosyan Tahran'a gitmişlerdir. Rafsanjani, Memmedov'un İran'dan silah yardımı istediğine değinir. Rafsanjani'nin gözlemlerine göre Ermeni diplomatlar Ter Petrosyan'ın eşgüdümünde hareket ederken Azerbaycanlı diplomatlar arasında anlaşmazlıklar vardır. Onun sezgilerine göre “gizemli” davranan Azerbaycanlıların amacı Memmedov'un veya İran'ın arabuluculuk girişimlerinin başarıyla sonuçlanmasını önlemek olabilir. Bu kuşkulara karşın, 8 Mayıs'ta iki taraf arasında genel bir anlaşma sağlanmıştır.¹⁶

14 İkinci Karabağ Savaşı döneminde (2 Ekim 2020) Rafsanjani'nin oğlu onun Karabağ Savaşı ile ilgili anılarını derleyip yayınlamıştır. Bkz. Yaser Hashemi, “روایتی جالب از حضور آیت الله هاشمی رفسنجانی در منطقه قره باغ”, *Sharq*, 2 Ekim 2020, <https://bit.ly/3wB2cS3> (Erişim: 11 Mart 2021).

15 Ceyhun Mahmudlu ve Shamkhal Abilov, “The Peace-making Process in the Nagorno-Karabakh Conflict: Why did Iran Fail in Its Mediation Effort?,” *Journal of Contemporary Central and Eastern Europe* 26, no.1 (2018), 38.

16 Ortak Bildirimin tarihi 7 Mayıs olarak geçmektedir ancak Rafsanjani anlaşmanın 8 Mayıs sabah gerçekleştiğini yazar. Ortak bildirim için bkz. “Joint Statement of the Heads of State in Tehran Tehran 7 Mayıs 1992,

Rafsanjani'nin anılarında Ermenistan'a uygulanan ambargodan ve bu ambargonun Mayıs ayında kaldırılmasından söz etmesi oldukça çelişkilidir. Örneğin, bu karardan bir ay önce (Nisan 1992'de) ve Hocalı katliamından yaklaşık iki ay sonra İran ve Ermenistan gaz ve yakıt ihracatı ve ulaşım olanaklarının genişletilmesi bağlamında anlaşma sağlanmıştır.¹⁷ Dolayısıyla, söz konusu karardan bir ay önce ambargo değil tersine Ermenistan'a enerji sağlama ve dış dünyaya açılmasına ön ayak olma kararı alınmıştır. Ayrıca, 8 Mayıs 1992 anlaşmasının ardından İran silah ticaretine uygulananlar dışında "ambargonun" kaldırılmasını kabul edilmiştir. Öte yandan, İran'dan ithalat yapmak için Azerbaycan'a 500 milyon dolarlık kredi sağlanması kararlaştırılmıştır.

Anlaşma imzalanmadan önce Hasanov Bakü'den Rafsanjani'yi arayarak Ermenilerin birkaç yönden Şuşa'ya saldırı düzenlediklerini anlatıp Ermeni heyetinden bu saldırıyı durdurmayı istemesini talep etmiştir. Rafsanjani Ermeni heyetine olayı sormuş ancak onlar kendilerini "mahcup eden" bu "önemsiz" saldırıdan habersiz oldukları cevabını almışlardır. Rafsanjani'nin Cumhurbaşkanı Ter Petrosyan'ın başını çektiği heyetin anlaşma günü Şuşa'nın işgaliyle sonuçlanan "önemsiz" saldırıya dair verdikleri bilgilere inanması iki olasılığı göstermektedir: birinci olasılık, Ermenistan, Karabağ Ermenileri ve Rusya'nın eşgüdümlü hareket ettiği ve Ermeni tarafının ateşkes istediğini imajını yaratıp Azerbaycan'ı yanıltmak niyetindedirler. İkinci olasılık ise Rusya'nın arabuluculuk girişimlerinden rahatsız oldukları ve Karabağ Ermenilerini kullanarak Şuşa gibi stratejik bir kenti ele geçirip arabuluculuk girişimini başarısızlığa uğratmayı planladıklarıdır. Anılara göre anlaşmadan bir gün sonra (9 Mayıs'ta) Yakub Memmedov Rafsanjani'yi arayıp Rusya'nın Şuşa'ya gerçekleştirdiği saldırıdan söz ederek anlaşmanın uygulanmasını istemiştir. Rafsanjani bu görüşmenin ardından Ermenistan Cumhurbaşkanı aramış, Ter Petrosyan ise bu olaydan duyduğu üzüntüyü belirterek İran Dışişleri bakanı yardımcısı Mahmud Vaizi'nin bölgeyi ziyaret etmesini istemiştir. Oysa, Ter Petrosyan'ın 7-9 Mayıs savaşlarında Şuşa'nın Ermenilerin eline geçtiğinden habersiz olması olanaksızdır. Waal'a göre Ermeniler bunun için daha önceden hazırlanmışlardır.¹⁸ Dolayısıyla, İran'ın bu durumdan habersiz olduğu varsayılırsa İran ve Azerbaycan Tahran'da gerçekleşen anlaşma sırasında Rusya, Ermeniler veya her ikisi tarafından tuzağa düşürülmüştür.

İran Dışişleri Bakanı yardımcısı Vaizi, 2007'de yayımladığı bir makalede Karabağ sorunun çözüme kavuşmamasının en önemli nedeninin Rusya'nın siyaseti olduğunu açıkladıktan sonra 8 Mayıs 1992 anlaşmasının başarısızlığı

17 Brenda Shaffer, *Borders and Brethren: Iran and the Challenge of Azerbaijani Identity* (Cambridge, MA and London: MIT Press, 2002) 189.

18 Thomas De Waal, *Black Garden: Armenia and Azerbaijan through Peace and War* (New York: New York University Press, 2003), 176-179.

altındaki nedeni şöyle anlatmaktadır: “Rusya için Kafkas'taki stratejik konumunu ve etkisini korumak önemliydi ve bu yüzden de Karabağ Buhranının denetimini kendi elinde tutmaya çalışıyordu.”¹⁹ Bu görüşmelerde Azerbaycan heyeti terkiibinde olan Rasim Musabekov'a göre anlaşmanın başarısızlığının temel nedeni Rusya'nın başka ülkelerin bölgede oynayacağı role karşı olmasıdır. Nitekim Hocalı da İran Dışişleri Bakanı Velayeti'nin Azerbaycan ve Karabağ ziyareti sırasında Rusya ordusu tarafından kollanan Ermeniler tarafından işgal edilip katliama uğramıştır.²⁰ Rafsancani'nin anılarında geçenlere göre Şuşa'nın işgalinden bir gün sonra Vaizi bölgeye gönderilmiş, 23 Mayıs'ta Azerbaycan'a yardım kararı alınmış ve Ermenistan'dan anlaşma öncesi konumlarına çekilmeleri istenmiştir. İran'ın bu başarısız girişimi altında yatan nedenleri inceleyen Mahmudlu ve Abilov'a göre arabuluculuk yapan ülkenin tarafları anlaşmaya uymaya ikna etmesi veya zorlaması için yeterli baskı gücü ve saygın konumu olması gerektiğidir. Oysa, İran'ın Ermenistan ve daha önemlisi Rusya karşısında böyle olanağı yoktur.²¹ Tahran'da sorunu çözmek umuduyla masaya otururken Şuşa'nın işgal edilmesinin bedelini ilk başta Azerbaycan ödemiştir ancak bu gelişmeler daha sonraki aşamalarda İran'ı da olumsuz etkilenmiştir. Tahran anlaşmasından önce İran'ın Azerbaycan'a verdiği güvenceye göre Ermeni tarafı görüşmeler sırasında saldırı başlatmayacaktır ancak Şuşa'nın düşmesi İran ve Azerbaycan arasındaki güveni sarsmıştır.²²

Haziran 1992'ye değin Rafsancani'nin kaleme aldığı anılar, Azerbaycan ve Ermenistan diplomatlarının yorumları ve savaş meydanındaki gelişmelerden dört önemli çıkarım yapılabilir. Birincisi, 18 Mayıs'a değin yaklaşık altı ay iktidarda olan Azerbaycan Komünist partisinin son başkanı, Sovyet Azerbaycan'ın son Cumhurbaşkanı ve Azerbaycan ilk Cumhurbaşkanı Ayaz Mütallibov, 69 gün Cumhurbaşkanı vekilliği yapan Yakup Memmedov ve Başbakan Hasanov İran'ın savaşı durdurmadaki rolünü önemsemişlerdir. Onlar İran'ın bölgede üsteleneceği role karşı çıkmamışlar ancak bu rolden dolayı İran'dan bir beklenti içine girmişlerdir. İkinci olarak, arabulucu rolünü üstelene İran savaş meydanında üstün durumda olan Ermeni-Rusya tarafını

19 Mahmud Vaizi, “Olguye Miyanjigariye Jumhuriye Eslami dar Bohrane Qarebagh va Tajikestan,” *Hoquqe Tatbiqi* 12 (2007): 174. Ayrıca, Rusların rolü için bkz.: Mahmudlu ve Abilov, “The Peace-making Process,” 41-42.

20 Jean-Christophe Peuch, “Caucasus: Iran Offers To Mediate In Nagorno-Karabakh Dispute,” 25 Temmuz 2001, *RFL/RL* <https://www.rferl.org/a/1097022.html>; Rusların Hocalı kıyımı ve Karabağ savaşındaki rolü için bkz. Thomas Goltz, “Eurasia Letter: The Hidden Russian Hand,” *Foreign Policy* 92 (Sonbahar 1993): 92-116.

21 Mahmudlu and Abilov, “Peace-making Process,” 42-44.

22 Örneğin bkz.: “Azerbaijan – Between America and Iran,” *Russia in Global Affairs*, 12 Temmuz 2006, <https://web.archive.org/web/20081202180412/http://eng.globalaffairs.ru/numbers/16/1044.html> (Erişim: 2021.03.11).

anlaşmaya uymaya zorlayamamıştır veya zorlamak istememiştir. Üçüncüsü, İran anlaşma sırasında Şuşa'yı işgal eden Ermeni-Rusya tarafını ikna etmek için siyasi çağrılara ve etkisiz yaptırımlara yetinmiştir. Bu yaptırımların gerçekten uygulanıp uygulanmadığı belirsizdir. Dördüncüsü, kendisini bölgenin tek belirleyici oyuncusu olarak gören Rusya, İran'ın arabuluculuk girişimini başarıyla önlemiş ve kolladığı Ermeni güçler de Rusya'yı tercih ederek sürçten kazançlı çıkmışlardır.

İran Ulus-Devleti'nin Türk-Azerbaycan Kaygısı

İran'ın genel olarak Azerbaycan Cumhuriyetine ve özel olarak Karabağ Savaşına karşı tutumunda, bu ülkenin kendi ulusal kimlik algısı, rejimin savunduğu ve yaymak istediği ideoloji ve Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kuruluşundan sonra bu söylem ve ideoloji nedeniyle karşı algıladığı tehditler etkili olmuştur. Kalabalık Türk-Azerbaycanlı nüfusu olan İran'ın kaygılarını ve Halk Cephesinin İran'a karşı tutumunu kavramak için Aras Nehri'nin kuzeyi ve güneyinde yaşanan tarihi süreçlere bakılmalıdır.

20. yüzyılın başlarından şekillenmeye başlayan İran ulus-devletinin ve özellikle Pehlevi monarşisinin (1925-1979) savunduğu Fars-Aryan kimliğinin karşısındaki en önemli sorunlar Türkler ve Türkçe olmuştur. Bu yüzden, İran'ın Türk kaygısını demokratik olmayan yollarla çözmeye çalıştığı görülmektedir.²³ Kurgulanmış Fars-Aryan “üstün ırkı ve uygarlığına” dayanan İran ulus-devletinin ideolojik temelleri ve kaygıları 1979 devriminden sonra önemli bir değişime uğramamıştır.²⁴ Devrimi izleyen ilk iki yılda Türkçe dergilerin ve kitapların yayımına uygulanan kısıtlamalar bir nebze gevşetilmiş de, özellikle İran-İrak Savaşının başlamasıyla yeniden kısıtlanmaya başlamıştır.²⁵ 1988'de savaşın bitmesi ve öncelikle çıkmasıyla yeniden kimlik konuları gündeme gelmiştir. Dolayısıyla, Sovyet Azerbaycan'ında seçkinlerin yeni kimlik arayışına girdiği bir dönemde İran Azerbaycan'ında da -daha düşük bir hızla- benzer süreç başlamıştır. Resmi medyanın devlet tekelinde olmasına karşın, başta edebiyatçılar olmak üzere bu sürece katkıda bulunan kuzeyli ve güneyli seçkinler yazarak birbirlerini etkilemişlerdir. Geçmiş daha eskilere dayanan

23 Naseraddin Alizadeh, “Revising Iranian Nationalist Historiography and Shaping a New Intellectual Field,” *Itobiad* 9, no.5 (2020): 3469-3472.

24 Naseraddin Alizadeh, “Imagined Iran after the Arrival of Islam in Aryanist Orientalist, Nationalist and Islamist Historiography,” *JOHS L* (2021): 25-53.

25 Devrim sonrası İran'da Türk sorunu için bkz.: Emil Souleimanov, Kamil Pikal ve Josef Kraus, “The Rise of Nationalism among Iranian Azerbaijanis: A Step toward Iran's Disintegration?,” *Middle East Review of International Affairs* 17, no.1, (2013), 76; Cemil Doğaç İpek, “Güney Azerbaycan Türklerinde Ürklerinde Kimlik Sorunu,” *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi* 12, no.1 (2012): 267-283.

ancak 1950'lerden sonra siyasileşerek yaygınlaşan bu edebi eserler ve Aras'ın kuzeyi ve güneyindeki edebiyatçıların karşılıklı edebi yazışmaları Hasret Edebiyatı olarak tanınmaktadır. Azerbaycan Türkçesinde olan söz konusu eserlerin en önemli özelliği 1804-1828 dönemindeki Kaçar İran-Rusya İmparatorluğu savaşları ardından imzalanan Gülistan (1813) ve Türkmençay (1828) andlaşmasıyla ikiye ayrılan Azerbaycanlıların birbirine duydukları özlem duygusunu ve kavuşma isteğini yansıtmaktır.

Hasret Edebiyatında Aras nehri başta olmak üzere çaylar, dağlar, kentler, tarihi olaylar ve kişilikler ana motif olarak alınmıştır. Bu edebiyatın en önemli temsilcileri Aras'ın kuzeyinden Süleyman Rüstem, Bahtiyar Vahabzade, Azer Balaşoğlu ve Rüstem Aliyev, Samet Vurgun ve Aras'ın güneyinden Muhammet Hüseyin Şehriyar ve Bulut Karaçorlu (Sahand) gibi şairler ve edebiyatçılarıdır.²⁶ Örneğin, Vahabzade 1958'de yayımladığı *Gülistan Poeması*'nda Azerbaycan'ın Çarlık Rusya tarafından işgaline yol açan Gülistan antlaşmasını anlatarak Aras'ın güneyini ve kuzeyini kuşun (vatanın) iki kantına benzetip “kuş iki kanatla uçar, yükselir; Ben nasıl yükselim tek kanadımla?” şeklinde ifade eder. Vahabzade, Gülistan antlaşmasını bir milletin yüreğini acıtan ve gözlerini yaşartan “cansız kâğıda” benzetip onu imzalamak için kullanılan mürekkebi şöyle bir benzetme yapmaktadır: “Bir damla mürekkep bir vatandaşı; Kanına bulayıp ikiye böldü; Bir damla mürekkep olmuş göz yaşı; Yıllarla gözlerden aktı, döküldü.” O bu cansız kâğıda şöyle seslenir: “Ne denli büyükmüş kuvvetin, gücün; Asırlar boyunca vuruştuk, ancak; Sarsamadık hükmünü bir gün; ... Bir eli (halkı) ikiye paraladın sen; Kendin kâğıt iken paralanmadın.”²⁷

Başka bir örnek, Aras'ın güneyinden olan Ferhat Erdebili'nin *Ayrılık* şiiridir. Aslında sınırların ve Aras'ın ikiye böldüğü aileler için söylenip 9 bölümden oluşan bu siyasi ezginin lirik içeriği olan ilk iki bölümü bestelenerek Türk dilli ülkelerde farklı şarkıcılar tarafından okunmuştur.²⁸ Şiirini sahiplenmeyerek folklorlaşmasını sağlayan Ferhat şiirinin sekizinci bölümünde şöyle yazar: “Beni ağlatandan gülüş isterim; Uzak düşenimle görüş isterim; Hisarı yıkmaya yürü(y)üş isterim; ayrılık, ayrılık, aman ayrılık; her bir dertten olur yaman ayrılık!”²⁹

26 Bilgehan Gökdağ, ve M. Rıza Heyet, “İran Türklerinde Kimlik Meselesi,” *Bilig* 30 (2004): 54-55; Yağın Sarıkaya, *Tarihi ve Jeopolitik Boyutlarıyla İran'da Milliyetçilik* (İstanbul: Ötügen Neşriyat, 2008); Mammad İsmayıl, “Azerbaycan Türklerinin Özgürlük Mücadelesinde Şiirin Rolü,” *Türk Dünyası Araştırmaları* 125, no. 246 (2020): 41-50.

27 Bahtiyar Vahabzade, *Seçilmiş Eserleri* (Bakü: Önder Neşriyat, 2004), http://an.az/el/v/vb_se2.pdf (Erişim: 11 Mart 2021).

28 Robabeh Taghizadehzonuz, “Halk Şiirinin Oluşumu, Yayılımı ve Anonimleşmesi: Ayrılık Şiiri Örneği,” *Ozan*, no.1 (2019) <https://www.evdeal.ir/product-688> (Erişim: 11 Mart 2021).

29 <https://az.wikipedia.org/wiki/Ayr%C4%B1%C4%B1q> (Erişim: 11 Mart 2021).

Hasret Edebiyatı bir yandan İran'ın kaygı nedeni ve öte yandan Halk Cephesi üyelerinin ve Aras'ın iki tarafında yükselen siyasi akımların beslenme kaynaklarından olmuştur. Bu gelişmeler etkisinde devrim sonrası Aras'ın güneyinde Türk, Azerbaycanlı, Müslüman ve İranlı kimliği yeniden tanımlanma sürecine girmiştir. Söz konusu süreçte Türk-Azerbaycanlı öğrencilerin önemli payı vardır. Devrimin ilk iki yılında genel olarak Türkçe yayınlar ve özel olarak Türkçe öğrenci dergileri ve kültürel çalışmaları artmıştır, ancak 1980'de başlayan Kültürel Devrim ve İran-İrak savaşıyla bu girişimler ilk girişimler yasaklanmıştır.³⁰ İran-İrak Savaşının bitmesi, Rafsancani hükümetinin baskıcı siyasetinin yanı sıra liberal ekonomik politikalara yönelmesi, rantçılık, artan eşitsizlik, çevreden merkeze büyük ölçekli göçler ve resmi Şii-Fars kimlik siyasetinde Fars bileşeninin giderek güçlenmesi devrimci ülkelerde değişimin yaşandığının göstergesidir. Bu gelişmeler göçün en önemli kaynağı olan, aşağılanan ve dışlanan Türklere tepkilere neden olmuştur. Bu tepkiler Türklük bilincinde olan kısıtlı çevreler, İran-İrak Savaşına katılan bazı Azerbaycanlılar, Tahran gibi büyük kentlerin yoksul bölgelerinde yaşayan Türklere ve özellikle Türk öğrenciler içinde daha çok göze çarpmaktadır. Bağımsız siyasi parti ve medyanın kurulmasının yasak olduğu İran'da üniversite ortamının bilinçlenmede ve küçük çaplı örgütlenmede önemli yeri olmuştur.³¹ Üniversitelerin bu özelliğinden dolayı 1980'lerin sonlarından başlayan Türk millî hareketinin geniş çaplı yayıldığı ortam da üniversiteler olmuştur.³² Bu dönemde öğrenciler çeşitli gösterilerle Karabağ'da yaşananlardan bilgisiz olan halkı bilgilendirmeye çalışırlar. Örneğin, Mayıs 1992'de Hocalı ve Şuşa'da gerçekleşen kıyımın ve işgalin haberini duyan Tebriz Üniversitesi öğrencileri yerleşkede toplandıktan sonra Tebriz merkezine yürüyerek İran devletinin sessizliğini kınamışlardır.³³ Nisan 1993'te Tahran Üniversitelerinin Türk öğrencileri Ermenistan elçiliği karşısında gösteri düzenlemiş ve Mayıs 1993'te Tebriz Üniversitesi öğrencileri yerleşkede toplanıp Tebriz sokaklarına çıkmak istediklerinde üniversitenin güvenlik görevlileri arasında çatışma yaşanmıştır.³⁴ İtirazların genişlemesiyle Azerbaycan millet vekilleri de Karabağ'da giden savaşa tepki vermişlerdir. Örneğin, Azerbaycanlı Vekilleri Kurulu, Nisan 1993'te İran'ın savaşta Azerbaycan'dan yana olmasını isteyip bazı vekiller Ermenistan'a karşı

30 Bu dönem zorluklara karşın hayatını sürdürebilen en önemli dergi *Varlıq* dergisi olmuştur. Bkz.: Gökdağ ve Heyet. "İran Türklüğünde Kimlik Meselesi", 54-55.

31 Naseraddin Alizadeh, *Jonbeshe Daneshjuiye Azerbaycan/Azerbaycan Öğrenci Harekatı* (Tebriz: Tebriz Üniversitesi, 2005).

32 Gilles Riaux, "The Formative Years of Azerbaijani Nationalism in Post-Revolutionary Iran," *Central Asian Survey* 27, no.1 (2008): 45-58.

33 Alizadeh, *Jonbeshe Daneshjuiye Azerbaycan*, 39.

34 Alizadeh, *Jonbeshe Daneshjuiye Azerbaycan*, 40; Shaffer, *Borders*, 199.

düzenlenen gösterilere katılmıştır. Ayrıca, Hoy, Marand ve Tebriz millet vekilleri mecliste konuşup Ermenistan'ın işgalci politikalarını kınayıp Azerbaycan'dan yana tavır sergilemiştir.³⁵

Azerbaycan bölgesinin dışındaki İslami veya Şii bağlılığı olan kesimler Şii-Müslüman Azerbaycan'ın topraklarının işgali karşısında sessiz kalmışlardır. Örneğin, Azerbaycan ve Tahran'da, tüm baskılara karşın Türk öğrenciler ve savaştan haberi olan kesim sokağa çıkmışlardır, oysa Filistin ve daha sonra Bosna Hersek gibi ülkelerde Müslümanların katliamına itiraz eden İslami duyarlılığı olan İranlılar Karabağ savaşında sessiz kalmışlardır. Bu kesimlerin sessizliğinin nedeni, resmi medyanın politikaları sonucu genel bilgisizlik, bilgili olanların milliyetçi kaygıları, İslami duyarlılığı olanların neye tepki gösterip göstermediklerinin rejim tarafından belirlenmesidir. Örneğin, Karabağ Savaşı sırasında Azerbaycanlı millet vekillerinin verdiği tepkiler dışında başka millet vekillerinden önemli tepki gelmemiştir. İslamî Devrim'e fiilen bağlılığı olanların adaylığı ve millet vekilliği onaylandığı bilgisinden yola çıkarsak Karabağ Savaşı rejim tarafından onaylanan Türk ve Türk olmayan kesimler arasında farklı duygular yarattığı ortaya çıkmaktadır. Başka bir deyişle, Türk olmayan İranlılar ve millet vekillerinin tersine Azerbaycanlılar ve Azerbaycanlı millet vekillerinin İran kimliği ve devletinin rolünden olan beklentileri en azından başka Müslüman ülkelere yapılan yardımın Azerbaycan'a ve verilen tepkinin Ermenistan'a verilmesi yönünde olmuştur. Özet olarak, Tahran dijital iletişim, bağımsız haberleşme araçları ve sosyal medyanın yokluğunda medyadaki tekeline kullanmakla Karabağ Savaşı'yla ilgili bilgilerin ne biçimde, hangi içerikler ve kime ulaşacağını denetleyerek bir yandan savaşın Türkler içinde yaratacağı dalgayı ve öte yandan ise her hangi bir yolla savaştan haberi olan kesimlerin Azerbaycan konusunda çekinceli davranıp Ermenistan'la ilişkilerini sürdürmeye karşı verebileceği tepkinin beklemedik olumsuz sonuçlarını düşürmek istemiştir.

İkinci Dönem: Halk Cephesi İktidarı

Hocalı katliamı ve Şuşa'nın düşmesi yalnızca Karabağ Savaşı değil İran-Azerbaycan ilişkilerinde ve Azerbaycan'ın iç siyasetinde bir dönüş noktasıdır. Bağımsızlığını kazanan Azerbaycan Cumhuriyetinde Karabağ Savaşıyla koşut olarak siyasi kutuplaşmalar da zirveye ulaşmıştır. Bu kutuplaşmanın en önemli oyuncularını Sovyet/Rusya istilasına karşı bağımsızlık mücadelesine giren ve Tahran'a da kuşkuyla olan Azerbaycan Halk Cephesi ve eski Sovyet Azerbaycan'ının siyasetçileridir. Temmuz 1989'da Ebulfez Elçibey ve 14 başka

35 Shaffer, *Borders*, 197.

kişinin girişimiyle kurulan Azerbaycan Halk Cephesi'nin yükselişi 1988'lerden başlayan Karabağ çatışmaları, Azerbaycan'ın topraklarının Ermenistan'a ilhaki kaygısı ve Sovyetlerden bağımsızlık hareketleri ile bağlantılıdır. Halk Cephesi'nin kuruluşu ve yükselişiyle sonuçlanan bu olaylar ulusal uyanışın, kimliğin ve ideolojinin güçlenmesine yol açmıştır. Söz konusu ulusal kimlik ve ideolojiyi benimseyen kesimler Azerbaycan'ın tarihi kimliği ve topraklarını tanımlarken “Güney Sorunu” olarak bilinen İran/Güney Azerbaycan konusunu da tartışmaya başlamışlardır.³⁶ Bu gelişmeler ile eşzamanlı olarak İran'da yaşayan Türk ve özellikle de Azerbaycanlı seçkinler Türk-Azerbaycan kimliğini yeniden tanımlamaya yönelmişlerdir.

Azerbaycan Halk Cephesi üyeleri ve başka seçkinler 1989'dan İran'da yaşayan Türkler ile ilişkilerini genişletmeyi amaçlamışlardır. Örneğin, Aralık 1989'da Halk Cephesi öncülüğünde büyük bir kalabalık Nahcivan-İran sınırında toplanmıştır. Günlerce süren bu eyleme 12 Aralık'ta (1945'te İran'da Azerbaycan özerk hükümetinin kuruluşu günü) daha büyük bir kitle katılarak sınırdaki dikenli tel örgüleri sökmüşlerdir. 4 Ocak 1990'da sayısı 150,000 olduğu tahmin edilen bir kalabalık Bakü'de toplanıp iki Azerbaycan arasındaki sınırların açılmasını istemiştir. Böylece iki Azerbaycan arasındaki Aras Nehri ve tel örgüleri Güney ve Kuzey Vietnam'ı ayıran sınıra ve Berlin'i ikiye bölen duvara benzetilerek ayrılık simgesine dönüşmüştür. Bu baskılar sonucu, Sovyetler ve İran, akrabaları sınırların karşı tarafında kalan bazı ailelere birkaç saatlik görüş olanağı sağlamıştır. Üstelik, İran'ın resmi medyası sınırda toplanan “Sovyet Azerbaycanlıların” İslami devrimci sloganlar attığını bildirmiştir.³⁷ 13 Ocak'ta Doğu Azerbaycan ilinin merkezi Tebriz'de olan İran Dışişleri Bakanı Vilayati “Sovyet Azerbaycan'dan” kutsal Şii merkezleri veya akrabalarını ziyaret için gelen “Müslümanlara” izin verileceğini beyan etmiştir. Resmi haber ajanslarının verdiği bilgilere göre bu dönemde İran'a gelen Azerbaycanlıların sınırdan geçişi ve konaklaması için hazırlıklar yapılmıştır.³⁸ Yayın kuruluşlarının devletin tek elinde olduğu İran'da Sovyet Azerbaycan'ındaki gelişmeler giderek kısıtlı kitleleri etkilemeye başlamıştır. Örneğin, Kara Ocak olarak bilinen 20 Ocak 1990'da Sovyet ordusunun Bakü'de gerçekleştirdiği katliam İran meclisinde Türkçe konuşan iki Güney Azerbaycanlı milletvekili tarafından kınanmıştır.³⁹ İran'ın bu olayı bir fırsat görmesine veya göstermesine karşılık eşzamanlı olarak Halk Cephesi'nin rakibi Sovyetlere yakın siyasetçilere yönelip Sovyetlerde yaşayan Şii-İslamcı kesimlerle bağlarını güçlendirmiştir. Bunun yanı sıra, İran, Azerbaycan'ı

36 Shaffer, *Borders*, 129-141.

37 Shaffer, *Borders*, 140-143.

38 Shaffer, *Borders*, 143-144.

39 Shaffer, *Borders*, 150

dengeleyecek Ermenistan'la ilişkilerini koruyup Halk Cephesinin rakibi olan Ayaz Mütallibov ve Yakub Mammadov ile bağlarını koparmamıştır.

Şuşa'nın ve Laçın'ın düşmesi İran'ın yeğlendiği eski komünist partinin siyasi iktidarının sonunu getirmiştir. Yakub Memmedov'un yaklaşık iki aylık Cumhurbaşkanı vekilliğinden sonra 14 Mayıs'ta yeniden Cumhurbaşkanı olan Mütallibov iki gün sonra milliyetçi Halk Cephesi tarafından devrilmıştır. Halk Cephesi döneminde İran-Azerbaycan ilişkilerinde ciddi sorunlar yaşanmıştır. Özellikle, İsa Ganber'in Cumhurbaşkanı vekilliğinden sonra 16 Haziran 1992'den bir darbeyle devrildiği Haziran 1993'e değin Cumhurbaşkanı olan Ebulfez Elçibey'in İran Azerbaycan'ı hakkındaki söylemi ve demeçleri Tahran tarafından ülkenin toprak bütünlüğü için tehdit gibi algılanmıştır. Halk Cephesi'nin iktidarı Sovyet döneminden başlayan siyasi, toplumsal ve düşünsel çalkantıların bir ürünüdür. Bu dönemde çeşitli Azerbaycanlı kesimler, seçkinler ve örgütler Azerbaycan'ın tarihi konumu, bölge ve uluslararası alanda üstelenmesi gereken rol ve Azerbaycanlının kim olduğu hakkında sıcak tartışmalara girmişlerdir. Daha önce değinilen, Hasret Edebiyatında belirginleşen iç çalkantılar ilk başta seçkinler içinde başlamıştır ancak Sovyetlerin çöküşe girmesi ve özellikle 1988'de Karabağ'da çatışmaların başlamasıyla daha geniş kitleye yayılmıştır. Sovyet Azerbaycan'ı döneminden kalan siyasetçiler yaygınlaşan yeni kimlik algısını görmezden gelememiştir. Nitekim, 25 Aralık 1991'de ve Komünist Partisinin etkili olduğu bir dönemde Azerbaycan Sovyetlerin mirası olan Kiril alfabesinden Türkiye'de kullanılabenzer Latin alfabesine geçilmiştir. Arap alfabesine geçişten yana olan İran eğilimli kesimler bu karara karşı çıkmışlardır.⁴⁰ Benzer tartışmalar Azerbaycan vatandaşları için önerilen Azerbaycanlı, Azeri ve Türk adları ve resmi dil için önerilen Azerbaycan dili, Azeri ve Türk dili konularında yaşanmıştır. Türklük ve Türk dilinden yana olan Halk Cephesi dahil Türkçü-milliyetçiler ile farklı olarak sol kesimler ve Azerbaycan/devlet milliyetçiliğini savunanlar Azerbaycanlı, Azeri ve Azerbaycan dili adlandırmalarından yana olmuşlardır. İslam'ın siyasetteki yeri İran'ı ilgilendiren başka bir konudur. Azerbaycanlı siyasetçiler ve örgütlerin çoğu İslam'ın Azerbaycan kimliği ve tarihindeki yerine vurgu yapmakla birlikte dinin siyasete karışmayacağı seküler bir cumhuriyetten yana iken İran'a yakınlık duyan küçük bir kesim İslam için daha etkin bir konum aramıştır.⁴¹ Halk Cephesi İran'da yaşayan Türkler ve Azerbaycanlıların haklarından ve bazen bağımsızlık kazanarak Azerbaycan Cumhuriyeti ile birleşmesinden söz etmişken İran ise Azerbaycan'daki İslami eğilimi olan kesimlerle ilişkilerini genişletmiştir. Bunun yanı sıra İran'daki bazı çevreler Aras'ın kuzeyinin İran'a ait olduğunu ileri sürmüşlerdir. Örneğin

40 Shaffer, *Borders*, 165-166.

41 Shaffer, *Borders*, 167-168.

Elçibey döneminde kurulan İslam Partisi İran'la yakın ilişkileri olmakla tanınmaktadır. Bu parti Azerbaycan siyasetinde Şii kimliğin önemli rol almasından yanadır.⁴² Halk Cephesi ve öteki örgütler ve siyasetçilerin Azerbaycan'ın rolü ve konumundan olan algıları İranlı milliyetçi ve dinci siyasetçilerin kendi ülkelerinin rolü ve konumuna ilişkin algılarla genelde çelişmektedir. Role ilişkin karmaşık algılar ve beklentiler iki ülke arasındaki çatışmaları ve işbirlikleri etkilemektedir. Cornell'e göre bu dönemde Azerbaycan'da Türkiye veya İran'dan hangisinin örnek alınması üzerinde bir anlaşmazlık vardır. Ona göre, Elçibey'in sıkı seküler, Türkçü, Batı eğilimli ve İran karşıtı siyaseti Türkiye'yi örnek (rol model) almasıyla bağlantılıdır.⁴³ Cornell'in Türkiye'nin örnek gibi görülmesi bağlamındaki düşüncesi çeşitli belgelerle kanıtlanırsa da İran'ın etkili bir örgüt veya kitlece örnek alındığı konusuna kuşkuyla bakılmalıdır. Halk Cephesi döneminden önce, Sovyetlerden kalan komünist siyasetçiler ve bazı kesimler İran'dan yardım ummuşlardır ancak bu İran'ın kısıtlı dini bağları olan çevreler dışında örnek alındığı anlamına gelmez. Dahası, Halk Cephesi Türkiye'yi bir örnek gibi görse de kendine özgün Azerbaycan modelini sunmuştur. Örneğin, Halk Cephesi siyasetçileri Azerbaycan devletçiliğinin görevlerinden birini "güney kardeşlerle" birleşmek veya en azından onların durumunun iyileşmesine yardım etmek olarak görmektedir. Oysa, Türkiye kendi için böyle bir rol biçmemiştir. Ayrıca, Halk Cephesi jeopolitik açıdan Azerbaycan'ı kuzey-güney ve doğu-batı hattındaki önemli bir konumda ve Avrupa-Asya kültürleri arasında köprü rolü oynayan özgün bir ülke gibi tanımlamaktadır.⁴⁴ Türkiye'yi örnek almakla birlikte Azerbaycan'a da bu gibi rol tanımlayan Halk Cephesi, İran'ın (ve Rusya'nın) çıkarlarına ve kendine biçtiği role ters davranan en kaygılandırıcı seçenektir.

Halk Cephesi'nin önde gelen siyasetçilerinin çoğu Sovyet'ler döneminde resmi siyaset dışında kalan deneyimsiz kişilerdir. Onlar ideolojinin ulusal bağımsızlıktaki rolüne inanmaktadırlar. Bundan dolayı iktidarı elde ettikten sonra bile ideolojik kişiliklerini korumuşlardır. Halk Cephesi'nin mücadelesi yalnızca siyasi iktidarı ele geçirmek için değil yeni bir kimlik ve ulus-devlet kurma çabalarıyla bağdaşmaktadır. Özellikle Sovyetler gibi devletin çöküşüne ve Azerbaycan devletinin kurulmasına tanıklık eden ve katkıda bulunan Halk Cephesi siyasetçileri, benzer sürecin Sovyetlerle karşılaştırılmayacak düzeyde güçsüz olan başka devletlerde de gerçekleşeceğine inanmışlardır. Bu nedenlerden dolayı iktidarı elde ettikten sonra pragmatizm yerine İran'ı korkutacak açıklamalarda bulunmuşlardır.⁴⁵ Rafsancani'nin anılarında Halk

42 Shaffer, *Borders*, 168.

43 Svante Cornell, *Small Nations and Great Powers: A Study of Ethnopolitical Conflict in the Caucasus*, (Taylor & Francis e-Library, 2005), 307-308

44 Shaffer, *Borders*, 168-169.

45 Cornell, *Small Nations*, 314.

Cephesi'nin iktidarda olduğu dönemle ilgili çok seyrek bilgiler vardır. Bunun nedeni Azerbaycan ve İran arasındaki resmi ilişkilerde sert bir düşüş veya bazı olası gizli bilgilerin şimdilik yayımlanması uygun görülmeyen iki ciltlik anı kitaplarında olmasıdır. Rafsancani 19 Ağustos 1992'de Elçibey yönetiminin Dışişleri Bakanı Tofik Kasımov'un onu aradığını ve Azerbaycan hükümetinin "samimiyetsiz açıklamalarından nadim olduğunu", Azerbaycan'ın Ermenistan ile savaş istemediğini ve siyasi yol aradıklarını söylemektedir. Ayrıca, Kasımov'a "yüksek/güçlü bir konumdan" yanıt verdiğini, İran'ın yardıma hazır olduğunu ve bu yardımın "türünü ve zamanını" Azerbaycan'a bıraktığını anlatmaktadır. Anılarda belirtilenlerin doğru olduğunu varsayarsak, Azerbaycan'ın Karabağ Savaşında zayıf durumda olduğu sırada Rafsancani'nin üst perdeden ve üstün konumdan konuştuğu ortaya çıkacaktır. Rafsancani, 1992'de Azerbaycan Başbakanı Penah Hüseyin'in⁴⁶ ona Elçibey'in mektubunu getirdiğinden söz etmektedir. Hüseyin ile görüşmeyi anlattığında Azerbaycan'ın "zayıf konumda" olduğuna, askeri, siyasi ve besin yardımı istediklerine, Azerbaycanlı siyasetçilerin deneyimsiz olduklarına ve Halk Cephesi'nin "yanlış İran karşıtı sözlerinden pişman olduğuna" değinmektedir. Ayrıca, Rafsancani Azerbaycan'a yardım sağlayacağını ve ülke içinde (Azerbaycan Cumhuriyeti'nde) birlik sağlanmasının önemine dair "öğüt" verdiğini söyler.⁴⁷

İran'ın kendine biçtiği rolle Ermenistan'a yaptığı yardımlar arasındaki çelişkilerden dolayı araştırmacıların çoğu bu ülkenin özellikle Halk Cephesi döneminde Ermenistan'dan yana olduğu sonucuna varmışlardır.⁴⁸ Oysa, İran'ın bu tartışmalı tavrı bu ülkenin Azerbaycan'a yardım etmediği anlamına gelmemektedir. Nitekim İran, Halk Cephesi iktidarı döneminde Ermenistan'a daha fazla eğilim gösterse de Azerbaycan'la olan ilişkilerini büsbütün koparmamıştır. Rafsancani'nin anlattıkları örnekler dışında, bazı haberlere göre bu dönemde Azerbaycan ordusunun yaralıları Aras'ın güneyinde tedavi olmaktadır. Ayrıca, Aras'ın güneyindeki illerin merkezinde (Urumiye, Tebriz ve Erdebil'de) Nahcivan başta olmak üzere Azerbaycan'a ve savaş sonucu yerinden edilen kesimlere besin, barınak ve tıbbi yardımlar sağlanmıştır.⁴⁹ Özellikle Haydar Aliyev'in Nahcivan Özerk Cumhuriyeti'nin başkanı olduğu 1991-1993'te Nahcivan'a yardım yapılmıştır.⁵⁰ Daha sonra ayrıntılı bir biçimde açıklanacağı üzere Aliyev ve İran arasındaki bu sıcak ilişkiler ortak çıkarlar, amaçlar ve tehditler sonucu gelişmiştir. Kuşkusuz bu dönemde Azerbaycan Cumhuriyetine yapılan yardımlarda İran'da yaşayan (güney) Azerbaycanlıların

46 Halk Cephesinin kurucularından.

47 "روایتی جالب از حضور آیت الله هاشمی رفسنجانی در منطقه قره باغ" <https://bit.ly/3wB2cS3>.

48 Örneğin bkz. Shaffer, *Borders*, 160-209 ve Cornell, *Small Nations*, 307-320.

49 Shaffer, *Borders*, 194-198.

50 Shaffer, *Borders*, 194-196; Cornell, *Small Nations*, 315.

büyük etkisi olmuştur. İran'da yaşayan Azerbaycanlıların ve İran Türklerinin baskıları bu açıdan önemli olsa da Tahran'ın genel onayı olmadan Azerbaycan'a yardımlar yapılamayacağı bir gerçektir. Ermenistan'la ilişkilerini devam ettiren Tahran, Azerbaycan'a yapılan yardımları Azerbaycan illeri aracılığıyla yaparak merkezi hükümet üzerindeki baskıları azaltmıştır.

Üçüncü Dönem: Güvensizlik ve Rol Algılarında Yeni Denge

1991-1993 arasındaki yenilgilerden yararlı çıktığı düşünülen İran, kuşkularına karşın Nahcivan Büyük Meclis Başkanı Haydar Aliyev ile ilişkilerini güçlendirmiştir. Halk Cephesi iktidarı döneminde Elçibey başta olmak üzere Azerbaycanlı siyasetçilerin tutumlarından derin kaygı duyan İran bu fırsatı değerlendirip Ermenistan ile ilişkilerini korumanın yanı sıra Aliyev'i kollamakla Elçibey gibi siyasetçilerin yeniden iktidarı elde etmesini önlemek istemiştir. Örneğin, o dönem Doğu Azerbaycan ilinin valisi olan Abdul-Alizadeh 2018'de yaptığı bir söyleşide değişen durumu şöyle anlatır: *“Aliyev'in Elçibey'den sonra iktidara gelmesiyle durum değişti... O dönem rahmetli Rafsancani'nin buyruğuyla Azerbaycan ile aramızdaki ilişkiler genişletildi ve bizim (Doğu Azerbaycan ili yetkililerinin) de (Azerbaycan'a) gidip gelmemiz arttı.”*⁵¹ Elçibey'in iktidarı kaybetmesinde Karabağ'daki yenilgiler dışında iç çatışmalar, Rusya ordusunun Azerbaycan topraklarından çıkmasında ısrar etmesi ve özellikle 24 Mayıs 1993'te Rusya ordusunun Azerbaycan'dan çekilmek zorunda kalmasından yaklaşık bir ay sonra Rusya eğilimli asker Suret Hüseyinov'un emrindeki askeri güçlerin başkaldırısının önemli payı olmuştur.⁵² Rusya'nın Azerbaycan'ı terk eden birlikleri, ağır silahlarını Elçibey karşıtı Albay Suret Hüseyinov'a bağlı birliklere devretmiştir.⁵³ Elçibey hükümetinin devrilmesiyle Rusya, Lezgi ve Talış ayrılıkçı güçlere verdiği desteği de kesmiştir.⁵⁴ Böylece, 1993'te Aliyev Azerbaycan'ın Cumhurbaşkanı ve Hüseyinov Başbakan olmuştur. Aliyev ilk resmi ziyaretini Rusya'ya yapıp Elçibey'in üyeliğini reddettiği Bağımsız Devletler Topluluğu'na katılmayı kabul etmiştir. Ayrıca, Aliyev, Elçibey dönemi Türkiye ve Azerbaycan arasında yapılan birçok antlaşmadan çıkmıştır.⁵⁵

51 “روایت خواندنی از روابط ایران و آذربایجان در جنگ قره باغ” *Tabnak*, 24 Ekim 2018, <https://bit.ly/3gw4XyN> (Erişim: 2021.03.11).

52 Ayrıca, Azerbaycan Nisan 1993'te Karabağ'da tutuklanan altı Rus'tan beşine idam hükmü vermiştir. Bu altı Rus asker Hocalı kıyımından sonra Karabağ'dan Ermenistan'a geri çekildiği söylenen 366.alay'ına bağlı özel kuvvetlerden olmalarına rağmen mahkemede Ermenilerin paralı askerleri olduklarını ileri sürmüşlerdir. Bkz. Goltz, “Eurasia Letter,” 92-116.

53 Başaran, Rusya-Türkiye İlişkileri, 85.

54 Goltz, “Eurasia Letter,” 92-116.

55 Cornell, *Small Nations*, 283.

Nisan 1993'te Kelbecer'in işgalinden sonra Türkiye tarafından siyasi ve ekonomik yaptırımlarla karşı karşıya kalan Ermenistan için İran hayati ve stratejik önem taşımaktadır. İran'ın Ermenistan için böyle önemli bir soluk yolu olduğunu bilen Aliyev İran'ın güvenini kazanmaya çalışmıştır. Ancak Azerbaycan ile İran arasındaki ilişkiler görece gelişse de taraflar hiçbir zaman birbirlerine büsbütün güvenmemişlerdir. Rafsancani 19 Haziran 1993'te "Elçibey'in kaçma haberini" duyduğunu yazmaktadır. Aliyev'in isteği üzere Rafsancani Ter Petrosyan'ı aramış ve yaşanan karmaşayı kullanmamasını istemiştir. Ter Petrosyan da onun isteğini kabul etmiştir. 7 Eylül 1993'te Ter Petrosyan Rafsancani ile telefon görüşmesi yapmak istemiş ancak Rafsancani görüşmeyi "Ermenilerin saldırılarda esneklik göstermeleri" koşulluna bağlamıştır. Bir gün sonra bu görüşme gerçekleşir. Anılara göre bu görüşmede Rafsancani "Ermenilerin Azerbaycan'a tecavüzlerini" eleştirir. Ter Petrosyan 8 gün önce işgal ettikleri Kubadlı'dan geri çekildiklerini iddia eder. Ayrıca, Ter Petrosyan daha fazla ilerlemeyeceklerini, adım adım Karabağ'dan da çekileceklerini ve Rusya'da gerçekleşecek toplantıdan iyi haberler çıkacağını söyler. Rafsancani, uygulanmayan Mayıs 1992 Tahran anlaşmasında verilen sözlerin gerçekleşmesini ister.⁵⁶ Ayrıca, bu görüşmeden önce Ter Petrosyan'ın defalarca telefon görüşmesi yapmak istediğini ancak Rafsancani'nin kabul etmediğini yazmaktadır. Rafsancani'nin bu anlatısına karşın Ermeniler Kubadlı'dan geri çekilmemişlerdir, tersine ilerlemeyi sürdürerek 29 Ekim'de Kubadlı'nın güneyinde ve İran sınırında olan Zengilan'ı işgal etmişlerdir. Zengilan'ın işgalinden üç gün önce (26 Ekim'de) Rafsancani Aliyev'in daveti üzerine Bakü'ye gitmiştir. Anılara göre, Bakü havaalanında "Allah Akbar" sloganlarıyla karşılanmıştır. Aliyev ile slogan atan kalabalığın içinde yürümüş ve onu karşılamaya gelen halkla dolan caddelerden ve meydanlardan geçmiştir. Bu karşılaşmadan sonra Aliyev ile birlikte abdest alıp Rafsancani'nin imamlığında namaz kırlarlar. Rafsancani namazdan sonra Kafkas Müslümanlarının baş müftüsü Allah Şükür Paşazade'nin de içinde olduğu bir kalabalığa bağımsızlık, özgürlük, İslamileşme ve savaş hakkında konuştuğunu yazmaktadır. Haydar Aliyev, Rafsancani'nin ailesi ve İlham Aliyev'in de katıldığı özel akşam yemeğinde İran'dan alınan silahların ivedilikle gönderilmesini istemiştir. Bir gün sonra Bakü'de Şehitler Hiyabanı'nı ziyaret eder ve anılarında Karabağ Savaşında "şehit" olan Azerbaycanlılardan söz etmektedir. Ayrıca, hastanede savaşta yaralananları ziyaret ettiğini ve 108 yaralının tedavi için Tebriz ve Tahran'a gönderildiğini yazmaktadır. Aynı gün İran Dışişleri Bakanı Vilayeti ve Hasanov'un da katıldığı görüşmede Aliyev Zengilan'da süren savaştan, kuşatılan halkın Aras'ı geçerek İran'a kaçmak istediklerinden ve birçok insanın Aras'dan geçerken öldüğünden söz etmektedir. Rafsancani, Aliyev'in "acizane yardım istediğini" de vurgular. O, Aliyev'in bu

56 "روایتی جالب از حضور آیت الله هاشمی رفسنجانی در منطقه قره باغ" <https://bit.ly/3wB2cS3>

sözlerinde birtakım gerçekler olsa da asıl görüşmeleri etkilemek için abartılı giriş olabileceğini düşünmüştür. Azerbaycan tarafı haritada Zengilan'ın önemini vurgulamış ve Rafsancani bu bölgenin düşmesiyle İran-Azerbaycan sınırının önemli bir bölümünün Ermenilerin eline geçeceğini anlamıştır.⁵⁷ Anılara göre, Aliyev açık bir biçimde İran'ın Azerbaycan lehine savaşa girmesini ister:

“Açıqça Azerbaycan'ı büsbütün İran'ın denetimine bırakacağını, Azerbaycan'da İslam Cumhuriyeti'ni kurmaya hazır olduklarını, İran'ın yardımı olmadan (topraklarını) savunamayacaklarını ve Ermenilerin Bakü'ye kadar ilerleyeceklerini söylüyorlar. 1980'lerde yayımlanan Büyük Ermenistan haritasını getirdiler; (Ermenilerin kurmak istedikleri ülkenin) Karadeniz'den Hazar'a ve Güney'de Urumiye'ye⁵⁸ ve Batı'da Türkiye'den Suriye'ye kadar (bir alanı) kapsadığını gösterdiler. Dedim bu büyük bölgesel ve küresel sonuçları olan bir karardır ve sonuçlarını her yönüyle araştırılmalıdır. Tahran'da araştırmamız gerektiğini ve daha sonra cevap vereceğimizi söyledim, ancak şimdilik en önemli konu ateşkes için çalışmaktır. Siz Zengilan'ı yitirmemek için savunmalısınız (dedim).”⁵⁹

Azerbaycan tarafının bu açıklamalarından sonra İran Dışişleri Bakanı Ermenistan Dışişleri Bakanını arar ve Rafsancani'nin iletisini Ter Petrosyan'a aktarır: *“Daha önceki konuşmamızda Ermenilerin daha fazla ilerlemeyecekleri üzerinde anlaştığımızı ve son günlerdeki saldırıların bu anlaşmamıza ters olduğunu söyledim. Yumuşak bir üslupla bir türlü tehdit ettim. Ermenistan Cumhurbaşkanı'nın benle konuşması için izin istedi. Kabul ettim.”⁶⁰* Aynı günde gerçekleşen başka bir görüşmeye İran'ın daha sonraki Cumhurbaşkanı Hasan Ruhani de katılır. Bu toplantıda “ateşkesin gerçekleşmesi, Zengilan'ın korunması, (Ermenilerin) geri oturması, siyasi yollar bulma, kuşatmada kalan Zengilanlılara yardım etme, onların İran'a geçmeleri için yolların açık kalması ve sınırdaki bir askeri tatbikat geçirilmesi” konularında uzlaşma sağlanmıştır. Ayrıca, “savunma ittifakı” kurma hakkındaki önerilerin Tahran'da değerlendirilip karar verileceği anlatılır. Rafsancani o gün Zengilan'a yapılan saldırıların azaldığını ve akşama doğru ateşkesin uygulandığının haberini aldığını yazmıştır.⁶¹ Görüşmeler üçüncü gün (28 Eylül, Zengilan'ın işgalinden iki gün önce) de devam etmiştir. Azerbaycan Bilim Akademisi Rafsancani'ye en yüksek bilim ödülünü verir, şairler ve konuşmacılar onu ve İran'ı över, İran İslam Cumhuriyeti hakkında “ilginç sözler” söylenir ve Rafsancani'nin

57 "روایتی جالب از حضور آیت الله هاشمی رفسنجانی در منطقه قره باغ" <https://bit.ly/3wB2cS3>

58 Urumiye veya yerli halk deyişleriyle Urmu İran'ın Batı Azerbaycan ilinin merkezidir.

59 "روایتی جالب از حضور آیت الله هاشمی رفسنجانی در منطقه قره باغ" <https://bit.ly/3wB2cS3>

60 "روایتی جالب از حضور آیت الله هاشمی رفسنجانی در منطقه قره باغ" <https://bit.ly/3wB2cS3>

61 "روایتی جالب از حضور آیت الله هاشمی رفسنجانی در منطقه قره باغ" <https://bit.ly/3wB2cS3>

konuşması “sıcak karşılanır”. Ayrıca, iki ülke arasında 14 antlaşma imzalanır. Rafsancani, Elçibey hükümetinin düşmesinde önemli payı olduğundan sonra Başbakan olan Suret Hüseyinov ile de görüşüğünü yazar: “(Huseynov) Aliyev ile sorun yaşıyor. (Aliyev) onu görevden almak istiyor. Onun yardımıyla iktidarı elde etmiş olsa da ona güvenmiyor.” Devamında, Zengilan’a saldırıların yeniden başladığını anlatarak Azerbaycan tarafının “bitkin bir durumda” olduğundan ve ne pahasına olursa olsun savaşın bitmesini ısrarla istediklerini yazar.⁶² Aliyev ve Rafsancani arasındaki konuşmalar araba içinde sürer ve caddelerden geçerken onları insanlar sıcak bir biçimde selamlar:

“Aliyev’in yinelediği sözlerden biri İran’ın savaş fırsatını kullanarak Azerbaycan’daki varlığını güçlendirmesinin gerekli olmasıdır. Bazen buranın İran’a ait olduğunu tabirini kullanarak “şimdi gelin burayı savunup idare ediniz” diyor. ... Onun yorumuna göre biz Azerbaycan’da gücü ele geçirirsek Rusların Kafkas bölgesinin tümündeki etkisi sarsılacaktır. Kimi zaman da İran ve Azerbaycan birlikte Rusya’yı gerçek sınırlarına kadar geri oturtabileceklerini söylüyor. Nitekim, (Aliyev’e göre) Dağıstanlılar, Tatarlar, Çeçenler, İnguşlar ve Osetyalıların hepsi Ruslardan rahatsızlar. Aslında, (Aliyev’in) bu sözlerine güvenemeyiz. Rusların Ermenilere ettiği yardımlarından ve savaşta çaresiz kaldıklarından dolayı bu sözleri söylüyorlar. Özellikle, Niyazov’un (Türkmenistan Cumhurbaşkanı) anlattıklarına göre bunlar (Aliyev iktidarı) Bağımsız Devletler Topluluğu’nda ve Hazar’ın hukuki düzenlemelerinde Rusların eşgüdümünde karar veriyorlar.”⁶³

Rafsancani, Aliyev’in Türkmenistan Cumhurbaşkanı’nın diktatörlük sitemi hakkında olumsuz sözler söylediğini ve daha önce Niyazov’un da benzer sözleri Aliyev hakkında konuştuğunu yazar. Ayrıca, Aliyev Rusya’da yaşananların arkasında Siyonist Yahudilerin olduğunu da ileri sürmüştür. Rafsancani’ye göre Aliyev genel olarak başka Cumhurbaşkanılarından daha deneyimli ve akıllıdır, ancak “Azerbaycan’ı idare etmede sorunları var ve sorunların hepsini Halk Cephesi ile ilişkilendirirler.”⁶⁴

Bu anılarda geçenlerin doğru olduğunu varsayarsak, Aliyev döneminde Halk Cephesi’nin Azerbaycan devleti ve ulusu için düşündüğü rol ve konumdan vazgeçilmiştir. Halk Cephesi açısından Azerbaycan devleti Aras’ın güneyinde olan Azerbaycanlıların ve Türklerin alinyazısında rol oynamalıydı, oysa Aliyev İran’ı Azerbaycan kaderinde rol oynamaya tetiklemeye çalışmıştır. Aliyev,

62 "روایتی جالب از حضور آیت الله هاشمی رفسنجانی در منطقه قره باغ" <https://bit.ly/3wB2cS3>

63 "روایتی جالب از حضور آیت الله هاشمی رفسنجانی در منطقه قره باغ" <https://bit.ly/3wB2cS3>

64 "روایتی جالب از حضور آیت الله هاشمی رفسنجانی در منطقه قره باغ" <https://bit.ly/3wB2cS3>

Azerbaycan'da İslam devletinin kurulmasını önerirken İran'ın kendine biçtiği İslam dünyası savunucusu rolünü de kullanmaya çalışmıştır. Azerbaycan'ı İran'a bırakacağını ve İran ile Azerbaycan birleşirse Rusları gerçek sınırlarına geri itebileceklerini derken İran'ın Şii-Fars ideolojisinde Fars milliyetçiliğinin savunduğu büyük İran duygularıyla da oynamağa kalkmıştır. Fars milliyetçileri ve milliyetçi tarihyazımına göre Kafkaslar Ruslar tarafından işgal edilmiş İran topraklarıdır. Bu yüzden de Aliyev, İran müdahale etmezse Ruslar ve onların bölgedeki yandaşları olan Ermeniler yeniden bölgeyi ele geçireceklerini dolaylı olarak anlatır. O, İran'ın da topraklarını kapsayan büyük Ermenistan haritasını gösterirken Ermenistan'ın kendine Halk Cephesi gibi bir rol tanımladığına gönderme yapıp Ermenileri kollayan Rusların da geçmişte olduğu gibi gelecekte oluşturacakları tehdidi anımsatır. Ayrıca, Aliyev İran müdahale ederse Rusların tüm Kafkas'taki etkisinin sarsılacağından söz ederek İran'ın rol düşerinin ve büyük güç olma dileklerinin sınırlarını genişletmeye çalışır. Azerbaycan'ı İran denetimine bırakmak istediğini söyledikten ve Azerbaycan'ı İran'ın toprağı gibi gösterdikten sonra "şimdi gelin burayı savunup idare edin" demekle hayali büyük İran'ın bir bölümü olan Azerbaycan'ın savunma görevi ve rolünü de İran'a vermek istediğini göstermeye çalışır. Bununla yetinmeyen Aliyev, İran İslam Cumhuriyeti'nin başlıca amaçlarından bir olan Siyonizm ve İsrail işgalciliğini sonlandırmayı da deneyerek Rusya'daki olayların arkasında Siyonist Yahudilerin olduğundan söz eder. Böylece, kendinde de Siyonist karşıtı düşüncelerin olduğunu ima etmeye kalkar. Rafsancani imamlığında kılınan namaz bilgisi doğruysa bunu Azerbaycan'ın İran imamlığı (önderliği) rolünü gösterme çabası gibi yorumlamak gerekir. Bu girişimlerin yanı sıra Rafsancani'nin Bakü yolculuğunu bir İslami devrimci şölene dönüştürmek, yabancı bir ülkenin Cumhurbaşkanı'nı halkın ve "Allah Akbar" sloganlarının eşliğinde gerçekleştirmek, Rafsancani'yi karşılamaya gelen/getirilen kalabalıklarla dolu caddelerde defalarca gezdirmek, İran'ı ve İslami devrimi şiiirler ile överek Rafsancani'ye en yüksek bilim ödülü vermek İran'ın güvenini kazanmakta yeterince başarılı olamamıştır. Nitekim, bunca çabaya rağmen, Rafsancani Aliyev'in sözlerine güvenmediğini yazmıştır. Kendinin Türk kaygısı olan İran, gerçek bir güvence olmadan Azerbaycan'ın sorunlarının çözümüne katkıda bulunup sorunsuz bir Azerbaycan'ı İran Azerbaycanlılarının rol modeli yapmak istememiştir. İran böyle bir güvenceyi elde etmek için doğrudan Kafkaslara girmeliydi ve bu da Rusya ile karşı karşıya gelmek anlamına gelmekteydi.

Rafsancani Aliyev'e güvenmese de onun Elçibey gibi İran Azerbaycan'ının işlerine karışmak istememesi ve İran'a etki alanı açarak şimdilik elinde kalan toprakları ve iç "düşmanlarına" karşı kendi iktidarını korumakla yetinmesi İran'ı rahatlatmıştır. Bu yüzden de Rafsancani Aliyev'in övgülerini ciddiye almaktansa savaşın o aşamasında İran için önemli olan Zengilan'ın

düşmemesine öncelik vermiştir. Kubadlı, Fuzuli ve Cebrayıl'ın düşmesiyle Zengilan'a kaçan Azerbaycanlılar, güney yönünden İran sınırı Aras Nehri ve öteki üç yönden Ermenilerin kuşatmasındaydı. Rusya'dan güç alan Ermeniler Zengilan'a yaklaşırken on binlerce Azerbaycanlı kuşatılmış ve savunmasız durmadaydı. Rafsancani Zengilan'ın düşmemesine vurgu yapıyordu ancak kısıtlı silahları ve savaşçıları olan Azerbaycan gönüllülerinin yapabilecekleri Zengilan'ın düşmesini sivillerin kurtarılması için bir yol bulana değin geciktirmektir.⁶⁵ Hocalıdan kat kat daha büyük bir insani felaket Azerbaycan sivillerini beklerken dünya sessizliğini korurdu. Sonunda Zengilan'ın savunma hattının kırılmasıyla on binlerce sivil Aras'a itildi. Savaştan kaçan siviller Aras'ı geçmek zorunda kalmıştır. Sınır bölgesinde yaşayan Güney Azerbaycanlılar Aras'dan geçenleri karşılamıştır. İran'da resmi medyanın boykotuyla olaylardan habersiz olanlar Aras'ın kuzeyinde yaşananları öğreniyorlardı. Suda boğulmayıp Aras'ın güneyine geçenler yaşananları sınırın güneyindeki İran Azerbaycanlılarına anlatıyorlardı. Haberin yayılması İran Türklerinin tepkilerine neden olabilirdi. İşte, savaşın bu önemli aşamasında İran sivillerin Aras'ın güneyine geçmesine olanak yaratarak Azerbaycan'a en önemli yardımını etmiştir.⁶⁶ Bunun yanı sıra, İran ve Türkiye Ermenistan'ı uyarak daha kırılğan durumda olan Nahcivan'a saldırıyı önlemeye ve bu bölgeye gıda yardımı yapmaya kalkmışlardır. Cornell açısından İran'ın Zengilan'da kuşatılanlara sağladığı yardım Aras'ı geçen sığınmacılarla dayanışmada olan Güney Azerbaycanlıların olası ayaklanmalarıyla bağlantılıydı. Nitekim, Iraklı ve Afganistanlı sığınmacılara yıllarca ev sahipliği yapan İran Zengilan'dan kaçan Azerbaycanlıları hızla Azerbaycan'ın işgal altında olmayan bölgelerine göndermiştir.⁶⁷ Bu kaçkınların büyük bir bölümü İran'ın yardımıyla Azerbaycan'ın İmişli bölgesinde yerleştirilmiştir.⁶⁸ Zengilan ile sınırı olan Doğu Azerbaycan ilinin o dönemdeki valisi Abdul-Alizadeh durumu şöyle anlatır:

“Karabağ konusundaki ilk sorunumuz Ermenilerin saldırısından sonra Azerilerin suyun (Aras'ın) içinden geçerek İran'a geçmeleri idi. Aslında bunlar savaş meydanından kaçıyorlardı. Aldığımız önlem, güçlerimizi sınırımızın 40 kilometre (derinliğinde) konuşlandırıp İran'a geçen Azerileri çeşitli yollarla Pars-Abad kapısından Azerbaycan toprağına yönlendirmektir. Orada da Kızılay aracılığıyla onları geçici sığınma

65 Michael P. Croissant, *The Armenia-Azerbaijan Conflict: Causes and Implications* (Greenwood Publishing Group, 1998).

66 Cornell, *Small Nations*, 91-92.

67 Cornell, *Small Nations*, 91-92.

68 "حقیقت پور: هدف امریکار تشکیل اسرائیل دوم در قره باغ" *Farda News*, 28 Aralık 2020, <https://bit.ly/3dMLgBE> (Erişim: 11 Mart 2021).

merkezlerinde yerleştirip gıda yardımı sağlıyorduk. Bu girişimlerimiz sonucu savaş sonrası hiçbir Karabağ kaçkını İran'da kalmamıştı."⁶⁹

Nahcivan örneğine gelince Ermenilerin saldırısı durumunda Nahcivan'ın garantörü olan Türkiye'nin bölgeye girmesi İran, Rusya ve Ermenistan'ın en önemli kaygısıydı.⁷⁰ Dolayısıyla, daha önce İran'a verdiği sözlerin tersini yapan (veya Rusya'nın baskısıyla yapmak zorunda kalan) Ermenistan Nahcivan'a saldırıdan çekinmiştir. Ayrıca, Karabağ'daki işgal olaylarından Karabağ Ermenilerini sorumlu gösteren Ermenistan, Karabağ ile sınırı olmayan Nahcivan'a saldırı durumunda bu gerekçeyi ileri süremezdi. İran'ın gerçek amaçları bağlamındaki bu yorumlar ve olasılıklara rağmen İran'ın Zengilan'da kuşatma altında olan Azerbaycanlılara sağladığı olanaklar Azerbaycan halkının unutmadığı yardımlardan ve savaşın en önemli evrelerinden biriydi.

Rafsanjani'nin anılarına göre Ermenistan Cumhurbaşkanı defalarca onunla görüşmüş Karabağ Savaşıyla ilgili verdiği sözleri tutmamıştır. Oysa, Ter Petrosyan'ın Rafsanjani'yi sürekli araması İran'ın Karabağ savaşında alacağı rolden kaygılı olduğunu veya yanıltmak istediğini göstermektedir. Rafsanjani'ye yanlış ve yanıltıcı bilgilerin verilmesi veya Ter Petrosyan'ın sözlerini tutmaması Ermenistan'ın İran'ın ters tepkisinden korkmadığını kanıtlamaktadır. İran ile Ermenistan arasında gizli bir anlaşmanın olmadığı varsayılırsa, Ermenistan'ın dört komşusundan ikisiyle (Türkiye ve Azerbaycan ile) sınırının kapalı olması ve Gürcistan ile sorun yaşaması nedeniyle güçlü bir güvence olmadan tek soluk yolu olan İran'ı yanıltması olanaksızdı. Özellikle, Ter Petrosyan gibi pragmatist bir siyasetçinin güvence veya baskı olmadan böyle ölümcül tercihler yapamazdı. Daha da önemlisi, İran sınırında olan Fuzuli, Cebrayıl ve Zengilan gibi bölgeleri ele geçirerek on binlerce Azerbaycan vatandaşını İran sınırını geçmeye zorlamak İran Azerbaycanlılarının tepkisine yol açarak İran'ı savaşa girmeye zorlayabilirdi. Dolayısıyla, Ermenistan en önemli müttefiki Rusya'ya güvenerek veya bu ülkenin baskılarıyla Rafsanjani'ye verdiği sözlerin tersine İran'la vardığı ateşkes anlaşmalarını uygulamamıştır. Bu olay, savaşta olan her iki ülkeyle sınırı olan İran'ın Ermenistan'ın gözünde sınırı olmayan Rusya'dan önemsiz olduğunu kanıtlamaktadır. İran da savaştan sonra Kafkas'taki ve özellikle Ermenistan'daki rolünü bu gerçekliğe göre biçimlendirmiştir. Örneğin, 17 Mart 1994'te Rusya'dan İran'a doğru uçan C-130 uçağı Karabağ üzerinde düşürülmüştür.⁷¹ Çoğu Moskova'daki İranlı diplomatların aileleri olmak üzere uçağın 32 yolcusu bu olayda ölmüştür. Rafsanjani anılarında Ermeniler veya

69 "روایت خواندنی از روابط ایران و آذربایجان در جنگ قره باغ" <https://bit.ly/3gw4XyN>.

70 Cornell, *Small Nations*, 315-318.

71 "به مناسبت سقوط هواپیمای سی 130 منتشر شد؛ گاهشمار سقوط هواپیمای ایران در 20 سال گذشته" *Mehr News Agency*, 7 Aralık 2005, <https://bit.ly/3qXqaWa> (Erişim: 11 Mart 2021).

Rusların bu olayın arkasında olduğuna değinmeden durumu kısaca şöyle anlatır: "4 Mayıs 1994: Ermenistan Cumhurbaşkanı yardımcısı C-130 uçağının düşürülmesi hakkında özür dilemek için geldi. Olayın altında yatan nedenlere göre araştırma yapacaklarını ve suçluları -suçları ispatlanırsa- cezalandıracaklarını söyledi... Uçağın düşürülmesinin araştırılmasına ve Karabağ Savaşının bitmesine vurgu yaptım." Ter Petrosyan yerine yardımcısının olaydan yaklaşık 45 gün sonra özür dilemek için gelmesi ve bunca zamandan sonra bu konuda araştırma yapmaya söz vermesi ve suçluların "suçu ispatlanırsa" cezalandırılacağını açıklaması Ermenistan'ın ne denli kendini güvende hissettiğini göstermektedir. Ayrıca, İran'ın bu konuda sessiz kalması Ermenistan ile değil daha büyük bir güçle karşı karşıya olduğunu göstermektedir. İran bugüne değin diplomatlar, çocukları ve eşlerinin ölümü karşısındaki sessizliğini koruyup suçluların kim olduğu ve yargılanıp yargılanmadıkları konusunda bir bilgi vermemiştir. Uçak olayı Rusların Aliyev devletine yakınlaşması ve Kafkas'taki olaylara karışması konusunda gözdağı ve net bir tehdit gibi düşünülebilir. İran sessizliğiyle Kafkas'ın kimin etki alanı olduğunu kabullendiğini göstermektedir. Nitekim, Eylül 1993'te İran ordusu Ermenistan'ın Nahcivan'a yönelik olası saldırısını önlemek için (veya adına) Aras'ı geçtiğinde Ruslar buna karşı çıkıp iki ülke arasındaki iyi ilişkilerin İran'ın Rusya'nın bölge üzerindeki üstünlüğünü kabul etmesine bağlı olduğunu bildirmiştir.⁷²

Bişkek Antlaşması'yla 12 Mayıs 1994'te I. Karabağ Savaşı sona ermiştir. 29 Haziran 1994'te Aliyev Tahran'a gitmiş, Humeyni'nin resminin dokunduğu bir halıyı Rafsancani'ye hediye etmiştir. Karabağ Savaşı sırasında İran'ın açtığı 500 milyonluk USD'lik krediyle gerçekleşmesi tasarlanan silah satışının devam etmesini istemiştir. Bu bilgi 1993'teki silah satışı antlaşmasının tamamıyla gerçekleşmediğini göstermektedir. Anılara göre Aliyev, Rusya askerlerinin İran-Azerbaycan sınırında ve Ermeni-Azerbaycan hattında konuşlanmak istediğini yazmıştır. Rusya bunun karşılığında Ermenileri Kelbecer ve Karabağ dışındaki işgal ettikleri bölgelerden geri çekilmeye çalışacaklarmış. Aliyev bu öneriyi Rafsancani'ye danışır ancak Rafsancani Rusya'nın İran sınırında konuşlanmasına karşı çıkar ve ikinci konuyu daha fazla araştırmalıyız der.⁷³ İran'ın, Rusya ordusunun Azerbaycan-İran sınırlarında konuşlanmasına karşı olmasına rağmen Rusya kendi bayraklarıyla bugüne değin Ermenistan-İran sınırını denetlemeyi sürdürmüşlerdir. Aliyev, bu görüşmeden sonra Tebriz'i ziyaret etmek istemiştir ancak buna izin verilmemiştir. Rafsancani, Aliyev'in isteğini şöyle yanıtladığını yazar: "kendi sözlerinden dolayı (Tebrizliler) senden incinmişler. O yüzden sana saygısızlık edebilirler." Buna karşın, Aliyev

72 Svante, Cornell, *Azerbaijan since Independence* (Armonk, New York : M.E. Sharpe, 2011), 329-330.

73 "روایتی جالب از حضور آیت الله هاشمی رفسنجانی در منطقه قره باغ" <https://bit.ly/3wB2cS3>.

Tebriz'e gitmekte ısrar etmiştir. Rafsancani durumu şöyle anlatır: "O (Aliyev) kabul etmedi ve (daha önce konuştuklarından) özel bir amacının olmadığını söyleyip bizim de tepki göstermemizi istedi. (Ayrıca) Tebriz'e gitmezse düşmanlarının onu kınayıp eleştireceklerini dedi. Dışişleri Bakanlığından konuyu araştırmalarını istedim."⁷⁴ Bu anılarda Aliyev'in daha önce neler söylediği belli değil ancak Tebriz halkının bundan incinmesine değinmek söz konusu sözlerin İran Azerbaycan'ı ile ilgili olduğunu gösteriyor. Üstelik, Aliyev'in Tebrizlileri inciten sözlerinin Karabağ Savaşı sırasında veya sonra söylendiğine de değinmemiştir. Dahası, Azerbaycan ve Karabağ haberleri İran medyasında seyrek ve İran çıkarlarına katkıda bulunacak biçimde yayımlandığı için Tebrizlilerin bu sözleri duyup incinmeleri olanaksızdı. Dolayısıyla, Rafsancani Aliyev'in Tebriz'e gitmesini uygun bulmadığını söylemekle Tebrizlilerin değil Tahran'ın incindiğini dolaylı bir biçimde aktarıp Azerbaycan Cumhurbaşkanı'nın İran Azerbaycan'ına yapmak istediği sembolik yolculuğa karşı çıkmıştır. Karabağ Savaşı ve Haydar Aliyev'in Tahran yolculuğu döneminde Tebriz merkezli Doğu Azerbaycan ilinin valisi olan Abdul-Alizadeh yıllar sonra yaptığı bir söyleşide Aliyev'i halkı tarafından sevilen "anlayışlı ve becerikli" bir kişilik olarak sunmuştur.⁷⁵ Dolayısıyla, Tahran tarafından seçilen Azerbaycan valisi bile Aliyev'den incinmemiş tersine onu övmüştür. Haydar Aliyev'in ısrarına rağmen sonunda ona Tebriz yolculuğu izni verilmemiştir. İlham Aliyev 2005'te Tebriz'i birkaç saatliğine Tebriz'i ziyaret eden ilk Azerbaycan Cumhurbaşkanı olmuştur.⁷⁶ İran'ın ziyaretten çekinmesi ve Azerbaycan'ın bağımsızlığından yaklaşık 14 yıl sonra İlham Aliyev'e halkla buluşmayacak biçimde birkaç saatlik Tebriz'i ziyaret izni vermesi sembolik anlamı ve güvenlik konularıyla ilgiliydi. Nitekim, 2011 yılında Türkiye Cumhurbaşkanı Abdullah Gül'ü Tebriz ziyaretinde karşılamaya gelen halkın sevinci ve bozkurt işaretleri ilgi çekmiştir.⁷⁷ Tebriz'e gitmemesi durumunda Aliyev'i kınayan "düşmanların" İran'ın da düşman gördüğü Halk Cephesi olduğu açıktır. Buna karşın İran, Aliyev'i "düşmanlarına" karşı kollamak adına böyle bir riske girmek istememiştir. Aliyev Tahran ziyaretinde Ayetullah Hamenei (Hamaney) ile de görüşmüştür. Bu görüşmeden önce Rafsancani Rusya'nın Ermeni-Azerbaycan hattında konuşlanmak istediklerini Hamenei ile danışmıştır. Sonuçta İran tarafı çok uluslu güçlerin bu hatta konuşlanmasını uygun görmüş ve Aliyev'e Rusya isteklerini dayatmak isterlerse zaman almak adına görüşmeleri uzatması önermiştir.⁷⁸ İran'ın bu önerisiyle Rusya'nın Güney

74 "روایتی جالب از حضور آیت الله هاشمی رفسنجانی در منطقه قره باغ" <https://bit.ly/3wB2cS3>.

75 "روایت خواندنی از روابط ایران و آذربایجان در جنگ قره باغ" <https://bit.ly/3gw4XyN>.

76 "چرا الهام علی یف اجازه یافت به تبریز سفر کند؟", *BBC Persian*, 26 Ocak 2005, https://www.bbc.com/persian/iran/story/2005/01/050126_mf_tabriz (Erişim: 11 Mart 2021).

77 "@Elchin Yousefi, "عبدالله گل رئیس جمهور ترکیه در تبریز", *Youtube*, 28 Ekim 2017, 2:06. <https://www.youtube.com/watch?v=iHX0vUP-opA> (Erişim: 11 Mart 2021)

78 Yaser Hashemi, "Revayati Jaleb az Huzure Ayatollah Hashemi Rafsanjani dar Qarabagh,"

Kafkasya'da artan etkisinden rahatsız olduğunu göstermenin yanı sıra çok uluslu güçler içinde İran'ın da olabileceği umudu olabilir.

Rafsanjani Azerbaycan'ın beklediği gibi bu ülkeye yardım etmese de Halk Cephesi'nin gitmesi ve Aliyev'in gelmesiyle Ermenistan'a siyasi baskılarını artırıp Azerbaycan'la diplomatik ve ekonomik ilişkilerini genişletmiştir. Ayrıca, Azerbaycan'a sınırlı askeri destek sağlayıp Afganistanlı savaşçının Azerbaycan'a geçmesini kararlaştırmıştır. Rafsanjani, 26 Ağustos 1993 günlü anılarında şöyle yazar: "Telefonda (Dışişleri Bakanı) Vilayeti'ye dedim Afgan savaşçıların (Azerbaycan'a) geçmesi için işlemleri başlatabilirler. İki taraf (Azerbaycan ve Afgan savaşçıları) bizden silah ve mühimmat istiyorlar ve Hudaferin barajını Ermenilere karşı korumak istiyorlar."⁷⁹ Bu savaşçıların Azerbaycan'a geçip geçmediği belli değil. Rafsanjani'nin verdiği bilgilere göre bu savaşçılar öncelikle İran ve Azerbaycan'ın ortak olduğu Aras üzerindeki Hudaferin barajını korumak için gönderileceklerdi. Dolayısıyla, bu savaşçılar bölgeye gönderilmişlerse savaşta etkili olmazlardı. Bunun yanı sıra 2010 yılından sonra İran'ın güvenlik güçlerine bağlı kişilerin sızdırıldığı bilgiler ve kısa videolar İran'ın Azerbaycan ordusuna verdiği eğitimi de göstermiştir.⁸⁰ Aliyev döneminde ve özellikle savaşın sonuna doğru sağlanan bu eğitimler hakkında da yeterince bilgi yoktur. Videoları yayan kişiler sağladıkları askeri yardımın Ermenilerin ilerlemesini durdurmada etkili olduğunu söylüyorlar ancak Azerbaycan tarafı bu konuda sessizliğini sürdürmektedir. Özellikle bu kısa videolarda Aliyev'in söz konusu eğitim merkezlerine başvurduğu ve İranlı güvenlik güçleriyle görüştüğü görülmektedir.⁸¹ Ayrıca, o sırada Doğu Azerbaycan valisi olan Abdul-Alizadeh söyleşisinde İranlı gençlerin Aras'ın kuzeyine geçtiğinden söz eder:

"Ermeniler Hudaferin (Hasret) Köprüsü'ne değin ilerlemişlerdi. Biz o dönem Bakü ile de görüşüp onların düşüncelerini öğrenmek istedik. Bu dönemde (İran-İrak) savaşına katılan ülkemizin bazı yiğit gençleri Azerilere yardım etmek istiyorlardı. Biz bunların bir kısmını örgütledik ancak savaşa girmek için iznimiz olmadığından onları askeri danışman olarak Azerbaycan'a gönderdik. Böylece, savaşın gidişatı değişti ve Azeriler çok sayıda başarı elde ettiler. O dönemde Devrim Muhafızlarının Başkomutanı olan Mohsin Rizai beni arayıp sorguya

79 "خاطرات روزانه/آیت الله هاشمی رفسنجانی/سال 1372/کتاب «صلابت سازندگی»" Rafsanjani, 26 Ağustos 1993, <https://bit.ly/3hCyBdf> (Erişim: 11 Mart 2021)

80 Örnek için bu bağlantıdaki videoya bakınız (videodaki ses sonra eklenmiştir): "پخش کوتاهی از آموزش نیروهای نظامی جمهوری آذربایجان توسط فرماندهان نظامی ایران" Fararan News, 22 Eylül 2020, <https://bit.ly/2Ub2q4S> (Erişim: 11 Mart 2021).

81 Tebriz Uyanış Kanalı, "سردار حقیقت پور در کنار حیدر علی اف", Aparat, 2016, <https://bit.ly/3kgLtAW> (Erişim: 11 Mart 2021).

çektı (eleştırdı). Azerbaycan Cumhuriyet'inin yardımına giden o gençlerin birinin adını verdi. O kişinin ivediyle Tahran'a gidip kendini onlara tanıtmasını istedi."⁸²

Bu bilgilere göre gençlerin İran Azerbaycanlısı olduğu, İran-İrak Savaşına katıldıkları ve eğitim için gönderildikleri ortaya çıkar. Yalnız, daha önemli bilgi, bölge sorumlularının bu gençleri Tahran'ın ve yurtdışı operasyonların tek sorumlusu olan Devrim Muhafızları'nın bilgisi dışında örgütleyip bölgeye göndermeleri ve Mohsin Rizai'nin buna karşı çıkmasıdır. Aliyev iktidarının sessiz kalması İran'ın Azerbaycanlı İslamcılarla bağlarından kaynaklanabilir. İran bu videoları yayarak Aras'ın güneyindeki etnik Azerbaycanlı eylemcilerin eleştirilerine cevap vermenin yanı sıra Aras'ın kuzeyindeki İran'a bağlı kesimlere savaş zamanında Karabağ için elinden geleni yaptığını ancak Elçibey ve Aliyev devletlerinin onların yerine Batı, Türkiye ve İsrail'e yönelerek Karabağ'ın işgalini kabullendiklerini açıklamaya çalışmıştır.⁸³ Kendini Karabağ'ın en önemli savunucusu gibi sunan ve her an Karabağ için savaşa hazır olduğunu ileri süren kesimlerin sınanması için Eylül 2020'de başlayan II. Karabağ Savaşı'na değin beklemek gerekmiştir. II. Karabağ Savaşı bu kesimlerin önemli bir bölümünü zor duruma sokarak söyledikleriyle gerçekte yapmak istedikleri arasındaki tutarsızlığı gözler önüne sermiştir. Öte yandan, videolar Aliyev döneminde İran'ın en azından eğitim düzeyinde Azerbaycan'a yardım ettiğini göstermektedir. Bu yeni bilgi İran'da yaşayan bazı Türk milliyetçi kesimlerin benimsedikleri ve yaydıkları bilgiyi de sorgulamaktadır. Bu kesimlerin iddialarına göre İran savaş döneminde Azerbaycan'a değil yalnızca Ermenistan'a askeri destek sağlamıştır. Ancak, yayımlanan kısa videolar İran'ın savaşın sonuna doğru Azerbaycan'a sınırlı askeri eğitim sağladığını ve 50 milyon dolaklık silah satışını kararlaştırdığını göstermektedir (Rafsanjani 26 Ağustos 1993'te 30 milyon dolarlık silah anlaşmasından söz eder).⁸⁴ Bu silahların Azerbaycan'a verilip verilmediği hakkında Azerbaycan tarafı bilgi yayımlamamıştır ancak satın alınması kararlaştırılan 50 veya 30 milyon dolarlık silah savaş sürecinde etkili olacak miktarda olamazdı.

Ermenistan'ın İran'la olan değişik antlaşmaları uygulamaması, Rusya'nın İran'ın sınırında yeniden konuşlanmasına aracılık yapması ve Karabağ ve çevresindeki 7 bölgenin işgaliyle İran'a iç güvenlik tehdidi oluşturmaya karşın Karabağ Savaşı döneminde İran-Ermenistan ilişkileri yükseliş eğilimi

82 "روایت خواندنی از روابط ایران و آذربایجان در جنگ قره باغ" <https://bit.ly/3gw4XyN> (Erişim: 2021.03.11).

83 Ömek için bkz.: "قره باغ، محور اصلی نشست تخصصی و بین المللی دانشگاه مذاهب اسلامی" *Qafqaz*, 15 Mart 2019 <https://bit.ly/2S0nk5n> (Erişim: 2021.03.11).

84 "خاطرات روزانه/آیت الله هاشمی رفسنجانی/سال 1372/کتاب «صلابت سازندگی»" <https://bit.ly/3hCyBDF>.

göstermiştir.⁸⁵ Cagaptay ve Murinson açısından İran'ın Nisan 1992'den başlayarak Ermenistan'a sağladığı gaz ve yakıt bu ülkenin savaşı sürdürebilmesine yardımcı olmuştur.⁸⁶ İran ve Ermenistan savaş döneminde onlarca ekonomik, kültürel, ulaşım ve bilimsel antlaşmaları imzalamışlar. Örneğin İran ve Ermenistan'ın ilk Ticari, Ekonomik, Bilimsel ve Teknolojik antlaşması ve ilk Kültürel ve Bilimsel Antlaşması 1992 yılında yapılmıştır.⁸⁷ 1998'de Kaveh Bayat ve İnatullah Rıza gibi Azerbaycan ve Türk karşıtlığıyla tanınan İranlı ve Ermeni siyasetçiler ve yazarların katılımıyla İran Dışişleri Bakanlığında gerçekleşen toplantıda Dışişleri Bakanı Yardımcısı Sadık Kharrazi söz konusu gelişmenin nedenini şöyle açıklar: "İran İslam Cumhuriyeti Ermenistan'ın bağımsızlığı döneminde bu ülkeye özel bir bakışı olmuştur. Başka bir yorumla, Ermenistan milletine karşı bir tür akrabalık ve ortak soydan gelme duygumuz olduğu için İran Ermenistan toplumunu ve ulusunu yabancı olarak görmemiştir." İran Dışişleri Bakanlığı'nda araştırmacı olarak çalışan İnatullah Rıza da konuşmalarında Azerbaycanlıları kendi kimliğini görmezden gelerek uydurma tarihyazımı ve gerçekleri değiştirmekle yeni bir kimlik kurgulamak isteyen bir halk olarak tanıtır. Ona göre, Azerbaycanlılar bu amaçlarına ulaşmak için ulusal kimliklerini koruyan halklara (İran ve Ermenistan'a) tecavüz etmeye kalkmışlardır. Rıza, tecavüzcü ve tecavüze uğrayanların yerini değiştirdikten sonra şöyle devam eder: "İran ve Ermenistan sayısız kurban verip, onlara dayatılan savaşlara ve yapılan kıyımlara karşın çok sayıda sıkıntıya göğüs gererek kendi ulusal kimliklerini kurmuşlardır." Bu toplantıda Ermeni Edward Kazaryan "İran'ın dengeli Karabağ siyasetine" değinerek iki ülke arasındaki askeri ve ekonomik ilişkilerin daha da genişlemesini ister. Tahran Üniversitesi hocası, İlahe Kulayı Karabağ Savaşını ve Rusya'nın Karabağ işgalindeki müdahalesini görmezden gelerek İran ve Rusya'nın Kafkasya bölgesine odaklanmasını 1994'te Azerbaycan ile Batılı şirketleri arasında yapılan petrol sözleşmeleri ile ilişkilendirir.⁸⁸ İran ve Ermenistan'ın 1992'de kurulan Ortak Ticaret Odası'nın başkanı Leon Aharunyan'a göre bu iki ülke "birbirlerinin en iyi komşuları olmuşlar ve iki ülke arasında hiçbir sorun yoktur."⁸⁹ O Ermenistan'ın İran için jeostratejik önemine de vurgu yapmıştır: "*Ermenistan dışında Türkiye'den*

85 Fatma Aslı Kelkitli, "Soğuk Savaş Sonrası Ermenistan-İran İlişkileri: Gelişen ve Derinleşen Bağlar," Ermeni Araştırmaları 46 (2013) <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/639469> (Erişim: 11 Mart 2021)

86 Soner Cagaptay ve Alexander Murinson, "Good Relations between Azerbaijan and Israel: A Model for Other Muslim States in Eurasia?," *The Washington Institute for Near East Policy* 30 (2005).

87 Örneğin bkz. Elaheh Kulayı ve Seyed Mehdi H. Taqiabadi, "Diplomasiye Elmiye İran dar Ravabete ba Armanestan," *Motaleate Asiyaye Markazi va Qafqaz* 25 no.108 (2019): 170-197.

88 Said Taqizade, "Hamayeshe İran va Armanestan," *Motaleate Asiyaye Markazi va Qafqaz*, no.24 (1988):176-187.

89 "متحد استراتژیک: مناسبات تجاری و اقتصادی ایران و ارمنستان", *Eqtesade İran*, Mayıs 2020, <http://ensani.ir/file/download/article/20120326153907-3021-1115.pdf> (Erişim: 2021. 03.17).

Çin'e kadar ülkeler hepsi Türktür. İran ve Ermenistan'ın 46 kilometrelik sınırı Çin için bile önemlidir. Türkler Pantürkizm düşüncesini bırakmamışlardır. Aşırı milliyetçi duygulardan oluşan Pantürkizm İran, Rusya ve Çin'i etkileyecektir."⁹⁰ Aharunyan bu demeçlerle küçük bir ülke olan Ermenistan'ın Avrupa'dan Çin duvarına değin büyük bir alandaki önemli rolünü telkin etmeye çalışır ve daha da önemlisi İran ve Ermenistan'ın rollerinin, görevlerinin ve tehditlerinin örtüşüğünü kanıtlamaya kalkar. Nitekim, Karabağ'ı Ermeni toprağı olarak sunan Ahurnyan açısından Karabağ sorunu Türk devletleri arasında kurulan Ermenistan'ın duvar rolünü pekiştirmek için "bölgedeki bazı ülkelerin" müdahilesiyle doğmuştur. O sözünü ettiği bu müdahileci bölge ülkelerinin adını vermemiştir ancak ilk akla gelen ülke Rusya'dır. Ahurnyan Karabağ ve çevresindeki bölgelerin işgaliyle genişleyen Ermeni duvarının daha da genişleyeceğini öngörmüştür.⁹¹ Onun bu bilgileri İran medyasıyla paylaşması İran tarafının da Ermenistan'ın duvar rolünden memnun olacağını varsaydığını gösterir. Arjomand ve Fallahi başka bir açıdan Ermenistan'ın duvar rolüne vurgu yaparlar. Onların açısından Rusya, Ermenistan ve İran üçgeninde Ermenistan kuzey-güney ekseninin önemli bir ögesidir. Yazarlar açısından, Ermenistan'ın rolü batı-doğu ekseninde ABD, Türkiye ve Azerbaycan'ın Hazar bölgesindeki etkilerini kısıtlamaktır. Dolayısıyla, bu açıdan Azerbaycan'ı dengeleyen Ermenileri kollamak ve İran'ın toprak bütünlüğüne tehdit oluşturan Azerbaycan'nın gücünü herhangi bir yolla kısıtlamak İran'ın çıkarlarıyla örtüşmektedir.⁹² Benzer düşünceleri paylaşan Goble açısından "Tahran, Bakü'nün İran'daki Azerbaycan ayrılıkçılığını teşvik edebilecek büyük bir zafer kazanmasını ya da Tahran'ın Orta Asya'daki etkisini genişletme çabalarını baltalayacak büyük bir yenilgiye uğramasını istemiyor."⁹³ Cornell'e göre savaş döneminde varılan İran-Ermenistan anlaşmaları Azerbaycan'ın elindeki en etkili araç olan ekonomik yaptırımların delinmesine katkıda bulunmuştur. Halliday'ın de değindiğı gibi bazı açıklamalarda, İran'ın "en azından" Ermenistan'a giden silahlar için bir geçiş yolu olarak kullanıldığı ve Ermeni savaşçılarının İran'da eğitildikleri ileri sürülmektedir.⁹⁴ Amir Ahmadiyan vd. araştırmasına göre İran ve Ermenistan Azerbaycan'ı ortak bir tehdit olarak gördüklerinden aralarındaki ilişkiyi genişletmişlerdir. Anılan

90 "ایران و ارمنستان: یک چشم انداز تاریخی" *Safar*, Kasım 2007, <http://ensani.ir/file/download/article/20120623092618-3097-12.pdf> (Erişim: 2021.03.11).

91 "ایران و ارمنستان: یک چشم انداز تاریخی" <http://ensani.ir/file/download/article/20120623092618-3097-12.pdf>

92 Mohammad Arjomandi ve Ehsan Fallahi, "Barrasiye Tatbiqiye Siyasete Khareciye İran va Torkiye dar Qafqaze Jonubi," *Motaleate Urasiyaye Markazi* 8, no.2 (2015): 215.

93 Paul Goble, "Coping with the Nagorno-Karabakh Crisis," *Fletcher Forum of World Affairs*, 16 (1992): 24.

94 Fred Halliday, "Condemned to React, Unable to Influence: Iran and Transcaucasia," in *Transcaucasian Boundaries*, eds. John Wright, Richard Schofield and Suzanne Goldenberg (Routledge, 2003).

araştırmada birinci tehdit olarak Azerbaycan'ın milliyetçi tutumu ve bu siyasetin İran Azerbaycan'ı üzerindeki etkisi ve öteki tehditler Hazar Denizi konusundaki anlaşmazlıklar, Azerbaycan'ın İsrail ile ilişkisi ve bu ülkenin seküler yönetim düzeni olarak tanımlanmıştır. Yazarlara göre İran, Azerbaycan'ı dengelemek için Ermenistan ile ilişkilerini genişletmiştir.⁹⁵

SONUÇ

İran'ın Birinci Karabağ Savaşı'ndaki rolü birçok araştırmanın konusu olmuştur. Bu araştırmada rol kuramına dayanarak İran'ın bu savaşta rolü incelenmiştir. Rol kuramı uluslararası alanda ülkelerin kendi rolleri, konuları, rol beklentileri ve kimliklerine ilişkin algılarını inceleyerek ülkelerin davranışlarını ve dış politikalarını yorumlamada yardımcı olmaktadır. Rol ve kimlik algıları iç siyaset ve tarih algısından etkilendiği için bu kuram iç siyaset, tarih algısı, kimlik siyaseti ve dış siyaset arasındaki bağları kavramaya katkıda bulunur. İran İslam Cumhuriyeti'nin Karabağ Savaşındaki tartışmalı rolü İran ulus devletinin söylemini biçimlendiren öğeler (İslamcılık, devrimcilik, milliyetçilik ve pragmatizm) ve bu söylemle iç içe dokunan kimlik ve rol algıları ile ülkenin ve bölgenin gerçekleri arasındaki çelişkilerin bir ürünüdür. İran kendine biçtiği İslamcı, devrimci rolden dolayı bir Müslüman ülkesini işgal eden Ermenistan'a karşı olması beklenirken milliyetçi ve pragmatist nedenlerden dolayı bu ülkeyle olan ilişkilerini sürdürmüştür. Benzer nedenden dolayı savaş döneminde İran'ın Azerbaycan'a karşı tutumu üç kez değişmiştir. Halk Cephesi iktidarı döneminde arabulucu rolü üstelenerek savaşın İran'ın kalabalık Türk nüfusu üzerindeki etkisini ve başka ülkelerin bölgeye girmesini önlemeye çalışmıştır. Kafkasya'ya kendileri dışında başka bir ülkenin girmesini istemeyen Rusya, Ermenileri kollayarak Şuşa ve Laçın'ın işgalinde belirleyici olmuştur. Böylece, İran'ın oynamak istediği arabulucu rolü boşa çıkıp Halk Cephesi iktidarı elde etmiştir. Halk Cephesi İran Azerbaycan'ı sorununa odaklanmakla Azerbaycan Cumhuriyeti için yeni bir rol tanımlamıştır. Bu olgu, zihinsel ve söylemsel olan rol tanımlarının çatışması için bir örnek sunmaktadır. Nitekim, Elçibey'in Azerbaycan için tanımladığı rol İran ve Rusya'nın kendileri için biçtiği rolle çatışıp Cornell'in ifadesiyle Türkiye için de aşırı Pan-Türkist görülmüştür.⁹⁶ Kendi içinde büyük Türk nüfusu ve yükselişte olan Türk-Azerbaycan milliyetçiliğiyle karşı karşıya olan İran ve öteki Türk Cumhuriyetlere örnek olmasından korkan Rusya, Halk Cephesinden en büyük tehdidi algılamışlardır. Elçibey'in devrilmesiyle iktidarı elde eden Aliyev, Halk Cephesi'nin

95 Bahram Amir Ahmadiyan, Habib Rezazadeh ve Ahmad Jarfi, "Tahlile Ravabete İran va Ermenistan ba Estefade az Chachube Nazariye Vaqeqarayiye Tadafoi," *Motaleat Urasiyeye Markazi* 9, no.1 (2016): 84.

96 Cornell, *Small Nations*, 282.

tanımladığı rolden vazgeçmekle yetinmeyip bu ülkeleri Azerbaycan'da rol oynamaya çağırmıştır. İran Aliyev'in söylediklerine inanmasa da Ermenistan ile ilişkilerini koruyup kullanarak Azerbaycan'da etkili olmaya çalışmıştır. Yalnız, İran'ın bu girişimi Rusya tarafından önlenmiştir. Nitekim, İran'ın girişimlerine karşın Ermenistan Zengilan'ı işgal ederek on binlerce Azerbaycanlıyı İran'a geçmeye zorlayıp İran'ın uçağını düşürmüştür. Rusya'nın doğrudan ve dolaylı müdahalesi olmadan gerçekleşmesi olanaksız olan bu tehditlere karşı İran sessiz kalarak Rusya'nın Kafkasya'daki rolünü kabullendiğini göstermiştir. Birçok araştırmacıya göre bağımsız, güçlü ve esinlendirici Azerbaycan Cumhuriyeti İran açısından bir tehdit olarak görülmektedir. Oysa Azerbaycan'ın işgale uğraması İran'ın Türk-Azerbaycan sorununun bitmesiyle sonuçlanmamıştır. Nitekim, savaştan sonra İran'da Türk etnik hareketleri daha da genişleyip Eylül 2020'de başlayan II. Karabağ Savaşında İran'ın birinci savaşındaki tartışmalı rolünün çelişkili yönlerini de gözler önüne sermiştir. Karabağ savaşları ve İran'ın Türk etnik hareketi İran'ın ulusal kimliği ve uluslararası rolüne ilişkin algısının ne denli çelişkili ve maliyetli olduğunu kanıtlayarak yeniden tanımlanmasının gerekli olduğunu göstermiştir. Bölgede çatışmaların sona ermesi için yalnızca İran değil tüm ülkelerin geçmişteki olaylardan ders çıkararak söylemsel ve zihinsel olan rol ve kimlik algılarını kazan-kazan oyunu yönünde yeniden tanımlamaları gerekli görülmektedir.

Teşekkür

Makalemi okuyup değerli önerilerde bulunan sayın Dr. Öğretim Üyesi Ali BAŞARAN hocama, Ermeni Araştırmaları dergisine ve hakemlere teşekkür ederim.

KAYNAKÇA

- Adigbuo, Ebere Richard. "Beyond IR Theories: The Case for National Role Conceptions. Politikon." *South African Journal of Political Studies* 34 (2007): 83–97
- Ak, Mehmet Ali. "Uluslararası İlişkiler'de Kimlik Analizi ve Rol Teorisi." *Uludağ Journal of Economy & Society* 38, no.1 (2019): 1999-239.
- Akbaba, Yasemin ve Özgür Özdamar, "Iran and Shia Revolutionism," in *Role Theory in the Middle East and North Africa: Politics, Economics and Identity*, eds. Yasemin Akbaba ve Özgür Özdamar (Routledge, 2019).
- Alizadeh, Naseraddin. "Imagined Iran after the Arrival of Islam in Aryanist Orientalist, Nationalist and Islamist Historiography." *Journal of History School L* (2021): 25-53.
- Alizadeh, Naseraddin. "Revising Iranian Nationalist Historiography and Shaping a New Intellectual Field." *Itobiad: Journal of the Human & Social Science Researches* 9, no.5 (2020): 3456-3478.
- Alizadeh, Naseraddin. *Jonbeshe Daneshjuiye Azerbaycan (Azerbaycan Öğrenci Harekâtı)*. Tebriz: Tebriz Üniversitesi, 2005.
- Amir Ahmadiyan, Bahram, Habib Rezazadeh ve Ahmad Jarfi. "Tahlile Ravabete İran va Ermenestan ba Estefade az Chachube Nazariye Vaqueqaraiye Tadafoi." *Motaleat Urasiyaye Markazi*, no.1(2016): 19-41.
- Arjomandi Mohammad J. ve Ehsan Fallahi. "Barrasiye Tatbiqiye Siyasete Khareciye İran va Torkiye dar Qafqaze Jonubi." *Motaleate Urasiyaye Markazi*, no.2 (2015):211-228.
- Asker, Ali, ve Zeynep Gizem Özpınar. "Azerbaycan'ı Zafere Götüren Büyük Taarruz: 44 Günlük Savaşın Anatomisi." *Avrasya İncelemeleri Dergisi* 10, no.1 (2021): 83-106.
- Başaran, Ali. "Dış Siyasi, İktisadi İlişkiler Etkileşimi Çerçevesinde Yeltsin Dönemi Rusya-Türkiye İlişkileri." Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi SBF, 2013.
- Başaran, Ali. *Annales Araştırma Yöntemine Göre Türkiye'nin Uluslararası Politikadaki Yeri ve Rolünün Değişimine Rusya'nın Etkisi (1699-2017)*, Ankara: İmaj Yayınevi, 2018.

- Biddle, Bruce J. "Recent Developments in Role Theory." *Annual review of sociology* 12, no.1 (1986): 67-92.
- Bozdağlıoğlu, Yücel. "Konstrüktivizm ve Rol Teorisi." *Uluslararası İlişkilerde Postmodern Analizler* içinde, Tayyar Arı (ed.), 127-150. Bursa: MKM Yayınları, 2013.
- Cagaptay, Soner, and Alexander Murinson. "Good Relations between Azerbaijan and Israel: A Model for Other Muslim States in Eurasia?," *The Washington Institute for Near East Policy* 30 (2005).
- Cantir, Cristian and Juliet Kaarbo. "Contested Roles and Domestic Politics: Reflections on Role Theory in Foreign Policy Analysis and IR Theory." *Foreign Policy Analysis* 8, no.1 (2012): 5-24.
- Cornell, Svante. *Small Nations and Great Powers: A Study of Ethnopolitical Conflict in the Caucasus*. Taylor & Francis e-Library, 2005.
- Croissant, Michael P. *The Armenia-Azerbaijan Conflict: Causes and Implications*. Greenwood Publishing Group, 1998.
- Diekman, Amanda B., and Monica C. Schneider. "A Social Role Theory Perspective on Gender Gaps in Political Attitudes." *Psychology of Women Quarterly* 34.4 (2010): 486-497.
- Elaheh Kulai ve Seyed Mehdi H. Taqiabadi. "Diplomasiye Elmiye İran dar Ravabete ba Armanestan." *Motaleate Asiyaye Markazi va Qafqaz*, no.108 (2019): 170-197.
- Goble, Paul A. 1992. "Coping with the Nagorno-Karabakh Crisis." *Fletcher Forum of World Affairs* 16 (2): 14-28.
- Goltz, Thomas. "Eurasia Letter: The Hidden Russian Hand." *Foreign Policy* 92 (1993): 92-116.
- Gökdağ, Bilgehan A., ve M. Rıza Heyet. "İran Türklerinde Kimlik Meselesi." *Bilig*, no.30 (2004): 51-84.
- Halliday, Fred, "Condemned to React, Unable to Influence: Iran and Transcaucasia." Wright, Goldenberg and Schoefield (eds.), *Transcaucasian Boundaries*, Routledge, 2003.

- Hindin, Michelle J. "Role Theory." *The Blackwell encyclopedia of sociology* (2007): 1-3.
- Holsti, Kalevi J. "National Role Conceptions in the Study of Foreign Policy." *International Studies Quarterly* 14, no.3 (1970): 233-309.
- Ismayıl, Mammad. "Azerbaycan Türklerinin Özgürlük Mücadelesinde Şiirin Rolü." *Türk Dünyası Araştırmaları* 125, no.246 (2020): 41-50.
- İpek, Cemil Doğaç. "Güney Azerbaycan Türklerinde Kimlik Sorunu." *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi* 12, no.1 (2012): 267-283.
- Magid, Alvin. "Role Theory, Political Science, and African Studies." *World Politics* 32, no.2 (1980): 311-330.
- Mahmudlu, Ceyhun, and Shamkhal Abilov. "The Peace-making Process in the Nagorno-Karabakh Conflict: Why did Iran fail in Its Mediation Effort?." *Journal of Contemporary Central and Eastern Europe* 26, no.1 (2018): 33-49.
- Peuch, Jean-Christophe "Caucasus: Iran Offers To Mediate In Nagorno-Karabakh Dispute," 25 Temmuz 2001, RFL/RL <https://www.rferl.org/a/1097022.html>.
- Riaux, Gilles. "The Formative Years of Azerbaijani Nationalism in Post-Revolutionary Iran." *Central Asian Survey* 27, no.1 (2008): 45-58.
- Sarıkaya, Yalçın. "İran'ın İkinci Karabağ Savaşı Tutumu: Takke Düştü Kel Göründü." *Giresun Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi* 7, no.1 (2021): 84-103.
- Sarıkaya, Yalçın. *Tarihi ve Jeopolitik Boyutlarıyla İran'da Milliyetçilik*. Ötüken Neşriyat, 2008.
- Shaffer, Brenda. *Borders and Brethren: Iran and the Challenge of Azerbaijani Identity*. MIT Press, 2002.
- Souleimanov, Emil, and Ondrej Ditrych. "Iran and Azerbaijan: A Contested Neighborhood." *Middle East Policy* 14, no.2 (2007): 101-116.
- Souleimanov, Emil, Kamil Pikal, and Josef Kraus. "The Rise of Nationalism Among Iranian Azerbaijanis: A Step Toward Iran's Disintegration?." *Middle East Review of International Affairs (Online)* 17, no.1 (2013): 71-91.

“Ayrılık Şeri”, <https://az.wikipedia.org/wiki/Ayr%C4%B1%C4%B1q>

“Azerbaijan – Between America and Iran,” *Russia in Global Affairs*, 12 Temmuz 2006,
<https://web.archive.org/web/20081202180412/http://eng.globalaffairs.ru/numbers/16/1044.html>

“روایت خواندنی از روابط ایران و آذربایجان در جنگ قره باغ” *Tabnak*, 24 Ekim 2018,
<https://bit.ly/3gw4XyN>

"سردار حقیقت پور در کنار حیدر علی اف" *Aparat*, 2016, <https://bit.ly/3kgLtAW>

"عبدالله گل رئیس جمهور ترکیه در تبریز"

Joint Statement of the Heads of State in Tehran, Tehran, 7 Mayıs, 1992
https://peacemaker.un.org/sites/peacemaker.un.org/files/ArmeniaAzerbaijanIran_JointStatementHeadsOfState1992.pdf

Youtube, 28 Ekim 2017, 2:06. <https://www.youtube.com/watch?v=iHX0vUP-opA>